

Virgilio Txerribuztangoerrekan

(I. *Bukoliken* eta *Georgiken* euskal itzulpenak)

IÑIGO RUIZ ARZALLUZ
(EHU/UPV)

fidandomi nel tuo parlare onesto,
ch'onora te e quei ch'udito l'hanno
(*Inferno*, II, 113-114)

Abstract

The translations of the ancient classics start to appear in the Basque literature at the beginning of the XIXth century: their goal is not, by any means, to make them accessible to a public that would be unable to read them otherwise, but rather to serve as an exercise to the translators as well as to the readers and, at the same time, to dignify the Basque literature with works of universal value that, moreover, would not imply any submission to any national culture. The fact that Virgil has always been the classic par excellence –with the exception of the Romantic period– is the reason why his translations occupy an outstanding place in the history of Basque literature: the anonymous author of the manuscript Melibeo from the Bonaparte funds, Iturriaga, Miangolarra, Arregi, Ibiñagabeitia and Orixe are the makers of this part –by and large the most important one– of the Basque Fortleben of Virgil. The translations of the Eclogues and the Georgics are analyzed in this paper from the perspective imposed by philological scholarship and literary history: on the one hand, we establish the basis first to interpret correctly the aforementioned translations as such and second to locate them properly within these authors' work and, more generally, within the history of Basque literature; on the other hand, we pay especial attention to the peculiarities –indeed remarkable– shown by the influence of Virgil's work in the Basque Country.

Euskarazko liburuak elizaren nahi eta beharren inguruan bakarrik idazten eta irakurtzen direnean –hau da, gutxienez eta salbuespen benetan bakan batzuekin, XIXgarren mendera arte– klasikoek ez dute ia tokirik izan euskal letren mundu txikiagian: ez jada beste garai batekoa zen elizgizonen gaitzespenagatik, euskarazko

* Zorretan nago Joseba A. Lakarrarekin, lerro hauek arretaz eta adieraz irakurri dituelako eta zuzentzen eta osatzen saiatu delako: *melius reddidit quam acceperat*; lana, bestalde, Euskal Herriko Unibertsitatearen ikerketa proiektu bati esker burutu ahal izan dut.

literatura hark betetzen zuen betebeharrerako alferrikakoak zirelako baizik. Erlijioarena ahazteke euskara giza izpituaren beste alor batzuetara hedatzen denerako, Europako beste lurraldeetan bezala Euskal Herrian ere galtzen doa antzinateko klasi-koek hezkuntzan eta, oro har, gizartearen estimuan ordura arte mantendu zuten premutasuna: guztiarekin ere, esan ahal da –esaten ez den arren– euskal irakurle eta idazle askok eredutzat eduki duela, orain dela oso gutxi arte, greziar eta batez ere latindar literatura, ohiko atzerapenagatik baino gehiago idazle-irakurleen gehien- goaren nolabaiteko eskolastikotasun batengatik eta, aldi berean, XIXgarren mendeko bukaeratik umezurtz zegoen euskal literaturari eman zekizkiokkeen irtenbideetako bat zelako, apika arrazoizkoena. Bestalde, euskarara egindako antzinateko klasiko- en itzulpenek –neurri batean bakarrik direnak aipatu eragin honen agerpena– ez dute euskaldun haientzat iturri eta ispilu izan ziren hizkuntzetara egindakoenarekin onu- raz erka daitekeen historiari izan: funtsean greziar eta latindar klasikoak leitzeko gogoia izan zezaketen irakurle euskaldunentzat –oraintsu artekoentzat behinik behin– errazago izan delako espainolezko edo frantsesezko itzulpenetan irakurtzea euskarazkoetan baino. Mendiburuk bere *Jesusen bibotzaren devocioa* liburuaren *Iracur- leari* abisatzen ziona honen ikur ezin hobea da: «Euscarazco libru hau, Euskaldun utsentzat eguiña da; bada Frances, Latin, edo Gastelania daquitenac, neque gutiago- requin ecus dezaquee beste Libru-etan, onetan eracusten dena». Bestela esanda, klasiko- en euskal itzulpenak –eliz liburuenak ez bezala, berriro diot– ez dira egin liburu horiek aditu nahi zituztenen beharrari erantzuteko: euskararen duintasunaren alde eta euskara eta euskal literatura garatzeko helburuarekin egin dira.¹ Hortaz, antzua dirudi alde batetik euskal letren historian XVIII baina batik bat XIX eta

(1) Antzinateko latindar testuen lehenengo euskal itzulpena den –aipuak eta albo batera utzita– 1802ko liburutxo baten hitzaurrean, Juan Antonio Mogel keaxatzen da Espainiako jakintsuek euskarari egiten dioten muzinagatik, urrutitik etorritako jakintsuagoek ez bezala: «Un noble y sabio prusiano, llamado barón de Humbolt <d> [...] El sabio prusiano quiere demostrar que el idioma bascongado es elocuente, puro y fecundo. Por su súplica y influjo he hecho las versiones de varias arengas y oraciones selectas [...] todas piezas de la mayor elegancia [...]. Ruego a los sabios de la nación instruidos en los idiomas hebreo, griego, latino... lean estas versiones oratorias y nos digan después si es pobre, infecun- da y mercenaria la lengua antigua de España; si es grosera, bárbara, inelocuente [...] ¿Si una lengua de pura invención, formada a costa de mendigar voces a otras varias, imperfectísima en su cuna, pudo llegar para el siglo de Augusto a tal grado de elocuencia, a cuál podría llegar un idioma rico y fecundo en voces y expresiones enérgicas, suavísimo y dulcísimo, si hubiera hallado unos genios como los de Salustio, Tito Libio [sic], Tácito y Tulio para reducirle al arte oratorio?»; eta hitz hauekin bukatzen du: «Si se continúa en semejantes versiones y se aplican a esta lengua las reglas oratorias escribiendo arengas originales, no se publicará que es lengua grosera» (*Versiones bascongadas de varias arengas y oraciones selectas de los mejores autores latinos, o demostración práctica de la pureza, fecundidad y elocuencias del idioma bascongado contra las preocupaciones de varios escritores extraños y contra algunos bascongados que sólo tienen una noticia superficial del idioma patrio*, por don Juan Antonio de Moguel y Urquiza, Tolosa, Francisco de la Lama, 1802, 4-8; puntuazioa eta grafia, zerbaiten adierazgarria ez denean, gaurko erara ipini dut erdarazko aipu guztietan). Esan gabe doa liburutxo honen atzetik etorriko diren itzulpen askotan antzeko arrazoiak irakur daitezkeela. (Hemen eta gorago aipatutako auzien testuingurua osatzen duten arazoetarako nahikoa da K. Mitxelena, «Euskal literaturaren bereizgarri orokorrak», in *Euskal linguísti- ka eta literatura: bide berriak*, Bilbo 1981, 259-278 [= Id., *Sobre historia de la lengua vasca*, San Sebastián 1988, II, 681-693 = Id., *Euskal idazlan guztiak*, Donostia 1988, IV, 49-72]; mesedegarriak izan daitezke, hala ere, I. Sarasola, *Historia social de la literatura vasca*, Madrid 1976 eta J. Juaristi, *Literatura vasca*, Madrid 1987).

XXgarren mendeetan gertatu dena eta beste alde batetik inguruko hizkuntza askorenean XV eta XVIgarrenetan egin zena konparatzeak: ez, inondik ere, euskal itzultzaileen xede nagusia euskara eta euskaldunak aberastea izan delako –hau ere erdi aroaren bukaerako eta errenazimenduaren hasierako italiar, espainiar eta frantziar itzultzaileek, hurrenak aipatzearen, aitortzen dituzten helburuetako bat baitzen–; ezta itzulpen horietako asko itzultzailea bera euskaran trebatzeko ariketa gisa eginak direlako ere –behin baino gehiagotan irakurri ahal baitugu arrazoi hau garai hartako erdal itzultzaileen hitzurre eta eskaintzetan–; ezpada euskaldunen artean ez delako izan euskara hutsean baizik irakurtzen ez zekien irakurlegorik ezta erdaraz baino euskaraz irakurri nahiago zuenik ere.²

Virgilioren euskal biziak ez du ikuspegi orokor honen mugetatik ihes egiten, are gehiago, honen adibide onena da. Izan duen eragina, auzoan ditugun literaturetan izan duenaren ondoan jartzen badugu, azalekoa izan da: damurik, perla bakana dira lerro hauetan behin baino gehiago ageriko zaizkigun Peñafloredako kondearen *Gavon-sariac* bildumako *Copla jostalluac* bezalakoak, baldin eta egia bada –ikusteko baitago– Virgilioren laugarren eklogari buruz zuzenean jarduten dutela. Itzulpenak, aldiz, ez dira –euskal literaturaren neurrietarako– azaleko eragin horrek pentsarazi lezakeen bezain urriak. Virgilioren euskal itzulpenen ugaritasun –erlatibo– honen zergatikoak begien bistan daude: batetik, hura izan delako –baita greziarrak zakuan sartzen baditugu ere– poeta klasikoa $\kappa\alpha\tau' \ \acute{\epsilon}\xi\omicron\chi\eta\nu$, bai garai klasikozaleenetan bai alde honetatik nahasiagoak izan diren sasoietan –eta honen lekuko onena Eliot-ek Londreseko The Virgil Society delakoan egindako hitzaldia dateke–; bestetik, azken mende hauetan ere –antzinatetik bertatik zetorren tradizio sendo eta zabal bati eutsita– Virgilio *poeta christianus* bezala sentitu nahi izan delako askotan, beharbada

(2) Edonola izanda ere, probetxugarria edo, behinik behin, interesgarria gerta daiteke XIV, XV eta XVIgarren mendeetako gertakari hori hurragotik ikustea: itzulpenaren bitartez bilatutako duintzeaz –giltza izan daitezkeen lanak baino ez ematearren– ezinbestekoa da W. Melzer, «Towards the dignification of the vulgar tongues: humanist translations into Italian and Spanish in the Renaissance», *Canadian review of comparative literature*, 8 (1981), 256-271, eta M. Pfister, «Die Bedeutung der 'volgarizzamenti' lateinischer Texte für die Herausbildung der literarischen Prosasprache», in A. Buck-M. Pfister, *Studien zu den 'volgarizzamenti' römischer Autoren in der italienischen Literatur des 13. und 14. Jahrhunderts*, München 1978, 45-87 eredutzat har daiteke bitarte berberaz iritsitako aberasteaz; dauden ikuspegi orokor gutxietako bat A. Buck, *Die Rezeption der Antike in den romanischen Literaturen der Renaissance*, Berlin 1976, 67-82 orrialdeetan irakur daiteke [= Id., *L'eredità classica nelle letterature neolatine del Rinascimento*, Brescia 1980, 88-106]; bakoitzak bereziki hizkuntza edo lurralde baten kasuaz badihardu ere ez dute begien bistatik behar den testuinguru zabalagoa galtzen klasikoak diren hauek: C. Dionisotti, «Tradizione classica e volgarizzamenti», in Id., *Geografia e storia della letteratura italiana*, Torino 1980 [1. ed. 1967], 125-178, P. Russell, *Traducciones y traductores en la península ibérica (1400-1550)*, Barcelona 1985 eta G.P. Norton, *The ideology and language of translation in Renaissance France and their humanist antecedents*, Genève 1984. Izan ere, erdi aroaren bukaerako eta errenazimenduaren hasierako itzulpen horiei begiratzeak zerbaiterako balio badigu –hizpide dugun kontuan– euskal letren historiaren bitxikeriatzat dugun zenbait gauzaren arruntasuna ikusteko da: XVIII, XIX eta XXgarren mendeetako euskal itzultzaileekin komun dituzten eta gorago aipatu diren asmoez gain, XIV, XV eta XVIgarren mendeetako haiek ere, esaterako, pobrea ikusten zuten beren *lingua vulgaris* latinaren edo grekoaren ondoan, eta batzuetan hizkuntzari berari leporatzen zioten errua, beste batzuetan –geroago, jeneralean– ez hizkuntzari baizik hiztunen axolagabekeriari... Ez ziren ezer berririk esaten ari: horiek guztiak –edo gehienak– esanak zituzten Errepublika bukaerako erromatarrek (ikus, esaterako, Cic., *Fin.*, I, 2-4 eta *Tusc.*, II, xi, 26 bakarrik).

gehienetan: ez dirudi alferrikako datua orain dela gutxi arteko euskal letren historia-rako; azkenik, eta aurreko bi arrazoiengandik, eskola irakurgai ezinbestekoa izan delako XXgarren mendearen bukaera honetara arte, inor gutxik eztabaidatu duen irakurketa, izan ere. Gauzak honela, euskararen duintasuna munduko literatura ja-soena itzuliz erakutsi behar baldin bazen eta euskaldun irakurleak elikadura onena-ekin hazi –eta, ez dezagun ahazt, norberaren euskal luma itzultzearen ariketaren bitartez zorrotzu–, Virgiliorena berez zetorren aukera zen.

* * *

Albo batera uzten baditugu hor hemenka itzulita agertzen diren Virgilioren aipuak, badirudi lehenena Bonapartek lagatako eskuizkribuen artean dagoen eta *Melibeo* titulua daraman lehenengo eklogaren itzulpena dela.³ Eman egiten duela diot, ez datarik ez datatzeko irizpide nahiko argirik ez baitu: González Etxegaraiak XVIIIgarren mendekotzat du letra eta mende horren beraren bukaera aldean jartzen dute Pagolak eta bere lan taldeak, paper mota eta tinta ere –espresuki diotenez– kontuan harturik.⁴ Berez, eta beste inongo berri gehiagorik gabe, datazio honek, zuzena izanda ere, *terminus ante quem* bat baino ez liguke emango, guk daukagun eskuizkribua zaharrago baten kopia izan daitekeelako, eta horren susmoa –kopia izatearena, ez, agi danean, askoz lehenagokoa izatearena– agertzen dute Pagolak eta bere lan taldeak: «badirudi kopia izan daitekeela, ez bait du ia batere zuzenketarik» (2407). Izan ere zuzenketa bakarra du: «nos patriae finis et dulcia linquimus arva» (1, 3) itzultzeko «guc larga ditugu» idatzi du hasieran kopiatzaileak, baina geroago hitz horiek diagrama moduko baten barruan sartu eta gainean «largatzen ditugu» ipini du. Nire iritzian, zuzenketa hau ez da ohiko kopiatze hutsa, aitzitik egilearena izatearen itxura du: zuzentzen denagatik beragatik eta, beharbada batez ere, zuzentzen den moduagatik, ez baitu lehenengo irakurketa ezabatu, hurrengo orrazketa

(3) Gipuzkoako Diputazioko Bonaparteren eskuizkribuen artean dago gordeta B-10-XII signaturarekin (187 zenbakia du C. González Etxegarairen katalogoan: C. González Etxegaray, «Catálogo de los manuscritos reunidos por el príncipe Luis-Luciano Bonaparte que se hallan en el País Vasco, con un índice de nombres de personas, lugares, lenguas y dialectos, y un catálogo de publicaciones hechas por el mismo de algunos de los manuscritos, o referentes a ellos, que se hallan en las principales bibliotecas del País Vasco», *Euskera*, 29, 1984, 23-184, 83 [2. ed.: Id., *Catálogo...* corregido y aumentado por J.A. Arana Martija, Bilbao 1989, 75]): bi orri solte dira, bi aldeetatik idatziak, eta behar bezala deskribatu-ta agertzen da González Etxegarairen aipatu katalogoan eta oraingoz dagoen testuaren edizio bakarrean (R.M. Pagola et al., *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Gipuzkera*, IV, Bilbo 1993, 2407-2410). Edizio honi dagokionez honako zehaztapen hauek egin behar dira: «et ipsum ludere» (1, 9-10) hitzen itzulpe-nean nik «eta neri jostatzen» irakurtzen dut, ez «eta neu jostatzen», eta badirudi hau dela «cille-guitzen dit» aditzaren erregimenak eskatzen duena; edizioan egin den lerro zatiketa erabat nahasgarria da, ez baitator bat ez eskuizkribuak duenarekin ez edizioa agertu den liburuaren inprimaketa arau-ek eska zezaketenarekin: jatorrizkoa aurrean ez duenak nolabaiteko bertso askeetan dagoela pentsa lezake; «ascotan belzurda eriozcoac aurre asmatu cigun gaitz au aritz-zulotic» ez da, bostgarren oharrean esaten den bezala, lehenago itzuli duen zatiaren bigarren itzulpen bat: gertatzen dena zera da, itzultzaile-ak aurrean izan zuen ereduak gaurko edizioek 17a bezala zenbatzen duten lerroa bazuela, Pagolak eta bere laguntzaileek erabili dutenak –antza– ez bezala; itzultzailearen ereduari buruz ikus beharago esaten dena.

(4) C. González Etxegaray, «Catálogo...», 83; R.M. Pagola et al., *Bonaparte ondareko eskuizkribuak...*, 2407.

batean bien artean aukera egiteko utzi nahi balu bezala. Hots, testua aldaki garbi bat da, Pagolak eta nahi duten bezala, baina –esango nuke– egileak berak egindakoa: eskuizkribuaren datazioa, beraz, testuarena ere izango litzateke, eta seguruenik XVIIIgarren mendeko bukaera-bukaerakoa edota, seguruenik, XIXgarreneko hasierakoa, beherago erakutsiko dudana bezala.

Aipatu *terminus ante quem* lausotu samar hori baino mesedegarriago izan daiteke frogatu nahi nukeen *terminus post quem* bat. Eskuz idatzitako itzulpen honen bitxikeria zenbaitek zilegitzen digu –askotan ezin izaten den gauza– itzultzaileak begien aurrean eduki duen eredia ezagut dezagun: aita José Petisco jesulagunak (1724-1800) Lagundiaren ikastetxeetan eta bereziki Villagarcía-koan erabiltzeko egin zuen Virgilioren edizioa, latinezko testuarekin eta espainolezko oharrekin. Lehenen argitaratu zena *Bucolikak* izan ziren eta Villagarcía-ko jesulagunen inprimategian bertan irten zuten 1758garren urtean; hurrengo urtean *Eneida* argitaratu zen, Villagarcía-ko bertan, eta hurrengoan *Georgikak*, Lagundiaren etxe hartan hau ere. Hauen ondoren 1796an ikusten dugu Madrilen Petiscoren Virgilio osoa bi liburukitan: *P. Virgilio Maronis opera, breviariis et notis Hispanicis illustrata ad usum puerorum. Pars prima continens Bucolica et Georgica*, Matriti, typis Benedicti Cano, anno MDCCXCVI irakurtzen da lehenengoaren azalean. Villagarcía-ko egindakoekin erkatuz gero tipografia erabat berritua du edizio madrildar honek, baina ez dut ikusi –eklogen testu eta oharrei dagokienez behinik behin– aipatzeko moduko aldaerarik. Beherago zehaztuko diren arrazoiengatik hau da, nire ustean, *terminus post quem* seguruenik ematen diguna gure eskuizkribuarentzat. Edizio honen historia, eskola liburuarekin hainbestetan gertatzen den bezala, korapilatsu samarra da: esan bezala, 1758 eta 1760 bitartean kaleratzen dira lehenengo edizioak; 1767an jesulagunek alde egin behar dute Espainiatik; ikusten dugun hurrengo edizioa Lagundikoak ez diren batzuek Madrilen egindako 1796koa da eta badirudi hau dela Villagarcía-ko inprimaketa haien garaitik egiten den lehenengoa. Urte honetatik aurrera ez dira gutxi izango argia ikusiko duten edizioak, denak –oker ez banago– 1796koaren antolaketa tipografiko berarekin: gehienak Madrilen egingo dira, baina baita Bartzelonan eta Parisen ere, ez beti ordea aita Petiscoren izenaren pean.⁵ Gure ezezagunaren eredia

(5) 1804an berriz argitaratu zen Madrilen, beharbada 1818an ere bai, 1822an Bartzelonan, 1830ean berriz Madrilen, 1846an eta 1861ean Parisen, baina, esan bezala, seguru da bat baino gehiago egin zela arrastorik utzi gabe. (Zehaztu egin ditut, hor hemenka ikusi ahal izan ditudan aleekin, batez ere bi lan hauetan aurki daitezkeen eta hemen arduratzen gaituzten datu batzuk: A.-A. de Backer-[A. Carayon]-C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, Bruxelles-Paris-Toulouse 1890-1911, VI, 620-622 eta XII, 650-652 eta A. Palau y Dulcet, *Manual del librero hispanoamericano. Bibliografía general española e hispanoamericana desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos con el valor comercial de los impresos descritos...*, segunda edición, corregida y aumentada..., Barcelona-Oxford 1976, XXVII, 325-346). Lagundiaren ikastetxeetatik kanpo liburu honek izan zezakeen erabilerari buruz hitz egiten digu 1796ko edizioaren *Advertencia del editor* batek (iii-vii); pasarte batzuk hona aldatzea merezi duela uste dut: «Quando los PP. de la extinguida Compañía de Jesús trataron de arreglar sus estudios por los años de 1758 [...] [se vieron] surtidas de autores clásicos correctos y anotados no sólo las aulas de gramática de los Jesuítas, sino las demás del reyno con las copiosas ediciones de ellos que se hicieron en Villagarcía. [...] pero como por la expulsión de los Jesuítas quedaron cerrados sus estudios, y estos preciosos libros sin circulación por muchos años [...] algunos preceptores amantes del adelantamiento de sus discípulos han buscado, y han encargado a éstos busquen los autores impresos en Villagarcía [...] Esto pues, y el deseo de que la juventud vuelva a tener abundante surtido de los autores latinos

aita Petiscoren edizioa izan zela ez da –saiatuko naiz frogatzen– zalantzarik. «Tityre, tu *patulae* recubans sub tegmine fagi» (I, 1) honela itzultzen du gureak: «Titiro zu etcinic pago *orritsuaren* azpian»; *patulus* ez da berez *orritsu*: Gaffiotek, esaterako, «ouvert... largement déployé» dela esaten digu; aita Petiscok ohar bat ipini dio hitzari: «Patulae: Frondosa».⁶ «Non equidem invideo, miror magis» (I, 11) honela agertzen da: «Eguiaz ez daducat zure embidia, edo becaitzic: gueiago: mirarizten naiz, (zu egotea ain sosegatua)»; parentesi artekoa Virgilioren testua argitzeko dago baina ez da Virgiliorena –zalantzarik gabe horregatik ipini ditu parentesiak itzultzaileak–; honela dio Petiscoren oharrak: «Usque adeo turbatur [aipatu hitzei jarraitzen zaizkienak alegia]: Es tanta la confusión y llanto en toda esta comarca, que *me admiro de verte a ti solo tan sosegado* y contento» (etzana nirea). «Quamvis multa meis exiret *victima* saeptis» (I, 33) honela irakurtzen da itzulpenean: «Irteten bazan ere *ganadu sacrificatceco* asco gure escortetatic»; exegesia zuzena da baina ez ezinbestekoa, ezta gutxiago ere; hona Petiscoren oharra: «Multa *victima*: Muchas reses para el sacrificio». «Cui pendere sua patereris in arbore poma: Tityrus hinc aberat» (I, 37-38): «...eta ceñenzaco gordetcen ciñucen sagarrac bere arbolan: (ola orain daquit cergatic) Titiro emendic alderandua zan»; berriz ere parentesi artean dagoena Virgilioren hitzak argitzeko da, ez da horrelakorik jatorrizko testuan; hau da Petiscoren oharra: «Tityrus hinc aberat: *Ahora entiendo la causa*, y es que Titiro estaba ausente» (etzana nirea). «Ante leves ergo pascentur in aethere cervi, / et freta destituent nudos in littore pisces» (I, 59-60) honela ematen du gureak: «Azquenic lenago oreñac *egaztiac bezala* aidean ibillico dira, eta *arraiac vicico dira udetic campora*»; «egaztiac bezala» ez dago, inondik ere, Virgilioren latinean, eta 60 lerroarena itzulpena baino gehiago moldaketa da, eta ondo askea gainera (jatorrizkoak dioena hau besterik ez da: «itsasoek biluzik utziko dituzte arrainak itsasertzetan»); biak argitzen ditu Petiscoren oharrak: «Ante: Antes los ciervos volarán *como aves* por el ayre, y *los peces vivirán fuera del agua*» (etzana nirea). Erraz ugaltzeko adibideak.⁷

impresos en Villagarcía, nos han movido a pensar en una nueva edición de todos ellos [...] Todos ellos saldrán con el distintivo de *ad usum puerorum*, en lugar del de *in usum scholarum ejusdem societatis* que les pusieron los Jesuitas, mediante no existir ya las aulas de éstos baxo su dirección y cuidado, y a que pueden y aun deben servir para todos los estudios de gramática latina». Eskola liburu hauen –eta zehazki Petiscoren edizio honen– historia egiteak dituen zailtasunen adibide ona da neronek aurkitu nuen eta Buenos Airesen 1944an (sic) argitaratu zen *Publii Virgillii Maronis Opera, argumentis et notis Hispanicis illustrata quondam edita ad usum scholarum iterum recognita atque edita a Vitermano Eleno Centurione*: Petiscoren edizioa da, oraindik ere. (Izenburuan espresuki adierazten ez den arren, zehazki aita Petiscoren liburuek pairatu behar izan zituzten era honetako lapurketei buruz dihardu artikulu honek: C. Egúña, «Expolios literarios y jesuitas expoliados», *Razón y fe*, 91, 1930, 133-148).

(6) Ez da transitibotasuna ukatu nahi dudala: errazago da *patulus*-etik *frondoso*-ra joatea, *patulus*-etik *orritsu*-ra baino, errazago den bezala *frondoso*-tik *orritsu*-ra heltzea; bestela esanda, *orritsu*-ren esanahia eta erabilera askoz hertsia da *frondoso*-rena baino. Eskuizkribu honen ganean jardutean lehenengo eklogaren latinezko jatorrizkoa Petiscoren beraren ediziotik hartzen dut, zehazki 1796kotik, eta hau berau da Petiscoren oharrak aipatzeko erabili dudana –nahiz eta beste asko ikusi– beherago emango diren arrazoiengatik; lerroen zenbakiak, aldiz, oraingo edizio hoberenetan erabiltzen direnak dira; itzulpena eskuizkributik bertatik aipatzen dut paleografikoki.

(7) Esaterako, I, 67-69 pasarte korapilatsua aita Petiscoren oharrei hurretik jarraituta itzultzen du. Virgilioren «En, unquam patrios longo post tempore fines, / pauperis et tuguri congestum cespitem culmen / post aliquot, mea regna videns, mirabor aristas?» honako hau bihurtzen da ezezagunaren

Baina Petisco aitaren liburuak, oraindik ere, eskuizkribuaren beste bitxikeria bat argituko digu eta, hau baino askoz garrantzitsuagoa dena, *terminus post quem* zehatza-go bat jartzea zilegituko digu. Antzinetatik bertatik ohitura izan da Virgilioren eklogetako bakoitzari izenburu bat ematea, nahiz eta, antza, izenburu horiek ez izan Virgiliok jarriak: lehenengoarena *Tityrus* izan da beti; titulurik jartzen ez denean –eta batzuetan horrela izaten da– *Tityrus*, *Meliboëus* ipini ohi zaio lehenengo honi, alegia eklogan jasotzen den elkarriketan parte hartzen duten pertsonaien izenak. Gure eskuizkribu honetan daramana *Melibeo* da, kasu bakarra –ezagutzen dudanean– Virgilioren *Bukoliken* testuaren historian. Petiscoren edizioetan –baina 1796tik aurrerakoetan bakarrik– oso erraza da, duten antolaketa tipografikoagatik, lehenen hitz egiten duen pertsonaiaren izena –Melibeo hain zuzen ere– eklogaren titulutzat hartzea: eklogaren hasiera dakarren orrian irakurleak ikusten duena zera baita, aurreko orritik datorren eklogaren argumentuaren azken lerroak eta ondoren, letra larriz eta erdiratua, MELIBOËUS hitza; honen azpian latinezko lerroak datoz, hurrenez hurren, eta hemendik aurrera hizlarien aldaketak ez dira hauen izen osoak aipatuz adierazten, izenen lehenengo letra emanez baizik, eta beti dagozkien hitzak dauden lerro berean («*T. O Meliboe... M. Non equidem invideo...*», etab.). Hau da, arduratzen gaituen eskuizkribuan bezalaxe: hemen ere, *extra metrum* dauden pertsonaien izenak beti izenaren lehenengo letraren bitartez ematen baitira. (Ikus I eta II irudiak). Hain da arraroa *Melibeo* lehenengo eklogaren izenburutzat hartzea eta hain da argia euskal itzultzaileak Petiscoren eredu honetatik abiatuta egin duen hutsa ezen zilegi eta bidezkoa da erabat honengatik bakarrik *terminus post quem* bigarren edizio honen urtera atzeratzea, hau da, 1796garrenera.⁸

Petiscoren liburuak –eta Petiscoren liburua gure eskuizkribuaren eredia izan zela

---

eskuetan: «¿Ezda bada urreratuco egunen bat, ceñean mirariarequin icusico ditudan jayeterrico mugac, nere chabola pobrearen *tillatu zotalarequin eguiña*, eta, *urte batzuen ondoren*, galburuac, ceñac diraren nere erreñuac?». Erka bitez etzanak –zuzenean jatorrizko latinetik, bitartekorik gabe, nekez etor daitezkeenak– Petiscoren ohar hauekin: «En unquam: Será posible que algún día [...]. Culmen: El techo fabricado de céspedes. Post aliquot... aristas: Después de pasados algunos años». Esan bezala, adibide gehiago aipa zitezkeen.

(8) Ez baitirudi, esanda gelditu den bezala, 1758koaren eta honen artean beste ediziorik izan denik, azken honen hitzaurrean –gorago aipatu da luzez– esaten denagatik. Honetatik guztitik aparte, ez dut isildu nahi aita Petiscoren edizioak ez dituela itzulpen honen bitxikeria denak argitzen. I, 9 lerroko *boves* «ardiac» bihurtzen dira euskal testuan: ez dut ezagutzen aldaera hau duen Virgilioren ediziorik ez itzulpenik, nahiz eta, dudarik gabe, huts erraza baino errazagoa izan (*boves* > *oves*): egiantzekoa da itzultzaileak berak gaizki irakurri izana; I, 38 lerroaren itzulpenaren inguruan «Titiro, etorri al cera» irakurtzen da eskuizkribuan eta ez, aldiz, jatorrizkoan ez Petiscoren oharretan, eta gauza bera gertatzen da I, 49 lerrotik hur auzalten den «edo aurtengo belarrac» esaldiarekin; I, 76 lerroari dagokionaren ondoren, azkenik, «edo aurreco ancac gora botaric aranza puntac jaten ari zeratela» irakurri ahal da itzulpenean. Aipatu bi esaldi hauen xelebretasunak –eta Petiscoren erabilera ukaezinekua izanik gure itzultzailearen partetik– ezezagunaren gehiketa umoretsu samarrak izatearen alde hitz egiten du; ezin da baztertu, hala ere, itzultzaileak Petiscoren edizioaz gain beste testuren bat izatea aurrean, beharbada gaztelaniazko itzulpenen bat –Petiscoren edizioak, esan bezala, ez baitakar halakorik–, eta biekin batera moldatzea bere euskarazkoa. (Onar bekit tokiz kanpoko ohar bat izen bereziek gure eskuizkribu honetan hartzen duten formaz. Espero zitezkeen bezala, gaztelaniaren modura daude jasoak eta, baita grafiari dagokionez ere, sistema zurrungirik gabe: *Amarylis* –baita *Amarylidis* eta *Amarylidas* ere– edo *Hyblea* baina *Titiro*; *Melibeo*, *Galatea*, *Tigris*, etab., baina *Scithia*; etab.).

jakitetik atera ditugun ondorioek: gogora, esaterako, eklogaren izenburuarekin egindako huts benetan larriaz— halako eskola giro baten alde hitz egin beharko lukeela dirudi. Eta, izan ere, erraz ulertuko lirateke honelako eskola giro batean eskuizkribuan dauden iruzkin moduko erdarazko bi esaldiak: I, 73 lerroaren itzulpena baino lehenago «Apóstrofe con indignación» irakurtzen da, eta I, 79 bertsoarena baino lehenago «Con compasión». Pagolak eta bere lankideek «testu hau jokatzeko itzulia ote zen» galdetzen dute (2410): jokatzeko baino gehiago, nire ustez, jendaurrean ahots altuan esateko. Era honetako ariketak —gauza jakina da— eskola askotan egiten ziren orain dela oso gutxi arte: baina, datu berririk agertzen ez zaigun bitartean, ez da zilegi harantzago joatea.⁹ Eskola giroa aipatu dut: alegia ikasleena baino baita irakasleena ere.

Eta orain artekoetatik at ez dago egilearen arrastoa bilatzerik: ezagutzen diren Bonaparteren gutunetan ez dut aurkitu paper hauei buruzko berririk. Manterolak, *Cancionero basco*-n, garai honetakoa izan daitekeen Virgilioren itzultzaile bat aipatzen du (III, 137): «Tengo entendido que hay también una traducción de las Églogas hecha en prosa guipuzcoana por D. Baltasar de Mendía, pero no conozco dicho trabajo, ni he podido adquirir de él otra noticia que la de su existencia». Ezin izan dut ezer gehiago jakin Mendia honen gainean: baliteke Manterolari heldu zitzaion berri hori okerra izatea eta «de las Églogas» izan beharrean lehenengoarena bakarrik izatea itzulpena, eta baliteke baita ere, «en prosa guipuzcoana» dagoenez gero Bonaparteren ondarekoa, gure hau izatea Mendia delakoarena. Ez dago esan beharrik ezinezkoa dela hipotesi hauetako bat ere sustengatzea, datu berririk agertzen ez den bitartean behinik behin; bestalde, «Baltasar de Mendía» izenak ezer gehiago esaten ez digun bitartean, axola gutxiko kontua da. Hala ere, badirudi itzulpen honen egileak irakurria zuela euskaraz zerbait baino gehiago: darabilen gipuzkerak, herri edo herrialde bateko kolore ilunegirik gabea, liburuetan garai luze samarrean irakurtzen den gipuzkeraren ezaguera salatzen du, ezaguera ez nolanhikoa gehituko nuke eta, frogatzen erraza ez bada ere, egingo nuke Larramendiren hiztegia ere begien aurrean izan zuela; eta ez da alferrik izango honekin guztiarekin batera beste hau gogoratzea, 1802garren urtera arte ez dela klasiko baten beste euskal itzulpenik argitaratzen, alegia Juan Antonio Mogelek bere *Versiones bascongadas de varias arengas Tolosan* argitaratu arte: ez da, bada, edozein bazterretan berez sortzen den lorea.

1842garren urtean kaleratu zen Donostian, Barojaren inprimategian, Iturriaga-

(9) Era honetako eskola ariketen artean bereziki famatuak izan ziren Jesusen Lagundiaren ikastetxeetako festetan egiten zirenak: ikasleek eskoletan landutako latindar egile batzuen zati aukeratuak —jatorrizko latinean eta beraiek egindako erdarazko itzulpenean— esan behar izaten zituzten buruz, jendaurrean egin behar zutena alde aurretik irakaslearekin prestatu eta gero. (Ondo deskribatzen ditu ekitaldi hauek J. Malaxechevarría, *La compañía de Jesús por la instrucción del País Vasco en los siglos XVII y XVIII*, San Sebastián 1926, 257-274 liburuak). Petisco aitaren liburua jesulagunen ikastetxeetarako egina izanik, erraza da gure eskuizkribuaren jaiotza Lagundiaren etxe batean kokatzeko tentazioan erortzea. Daitekeena da, baina ez dago arrazoi askorik *a priori* hipotesi horren alde egiteko: batetik, Petiscoren edizioa ikastetxe askotan erabili zuten, ez bakarrik —agian ezta bereziki ere— jesuitenetan; besterik, Lagundiak XIXgarren mendean —batik bat Espainian eta mendearen lehenengo hiru laurdenean— izan zuen bizi nahasiak ez dio mesederik egiten aipatu hipotesiari —ezta, inondik ere eta argi gera dadin, ezinezko egiten ere—.

ren *Fábulas y otras composiciones en verso vascongado, dialecto guipuzcoano, con un diccionario vasco-castellano de las voces que son diferentes en los diversos dialectos* liburua, *Ipuiak* titulupean edizio ugari samar izango zituen handik aurrera. Izenburuak agintzen duen bezala, liburuaren zati handiena berrogeita bederatzia alegiak osatzen dute, ia denak Samaniegorenetatik hartuak ezer esaten ez den arren: esnedunarena, txitxarra eta txindurriarena, azeria eta mahatsena, etab., denak neurtitz herrikoietan eta gehien-gehienak zortziko txikian. Horien guztien ondoren Virgilioren lehenengo eta hirugarren egoen itzulpena dator, *Artzai coplac* eta *Coplarien tema Palemon juez dutela* izenekin, hauek ere zortziko txikian.¹⁰ Iturriagak itzultako bi ekloga hauek irakurtzen dituen –eta latinezkoak dazaguzkien– edonori harrigarri egin beharko litzaizkioke neurkera, idazkera eta, ez azkenik, eklogen testuinguru berria, hau da, alegi liburu batean egotea.¹¹

(10) Virgilioren eklogen itzulpeni dagokienez, *Ipuiak* izenburuarekin egin ziren edizio guztietan argitaratu ziren (*Ipujac eta beste moldaera batzuec...*, Tolosa, Eusebio López, 1884 eta *Ipuiak*, ib., Auspoa, 1967) 1932garren urtean Lekuonak eta Aitzolek egindako edizioan izan ezik (*Ipuiak*, Tolosa, López Mendizabal, 1932) eta baita Manterolaren bilduman (J. Manterola, *Cancionero basco. Poesías en lengua euskara recogidas, ordenadas, y acompañadas de traducciones castellanas, juicios críticos, noticias biográficas de los diversos escritores y observaciones filológicas y gramaticales*, por J.M., Serie III, San Sebastián 1880 [= 1981], 135-171) eta on Gregorio Mujikaren *Ernaniar ospetsuak: Iturriaga, Kardaberaz, Urbiet* liburuan ere (Donostia 1910, 81-90). Manterolak Iturriagaren eskuizkribua eskuratu ahal izan zuen: bertan 1842ko liburuan irakurtzen ez diren testuak aurkitu zituen –haien artean, esaterako, Arkangoitzeko jaunari egindako eskaintza– eta baita aipatu liburuan eman ere. (Manterolak berak kontatzen digu honen guztiaren zati handiena: *Cancionero basco...*, III, 35-37; kontaketa honen zirriborro moduko bar, bere eskuz idatzia, Julio de Urquijoren bibliotekan gorde da). Aldiz, lehenengo edizioan jasota zeuden testuei dagokienez, gure itzulpenak barne, 1842an inprimatutakoari jarraitu zitzaion, jatorrizkoari gehiegi –edo barere ez– begiratu gabe: Iturriagaren –agian Barojaren– huts eta bitxikeria zenbait zuzendu –inoiz okertu– eta normalizatu egiten ditu, baina pasarte batzuetan nabarmena da 1842ko edizioan irakurritakoaren ustelkerak gertatzen direla: *dan > da* (I, 254), *Dafinden* irakurketa okerra mantendu egiten da (III, 47), *zariketara > zaziketara* (III, 233), *bijoa > dijoa* (III, 327), etab. Mujikak ere (*Ernaniar ospetsuak...*, 10-12) Iturriagaren eskuz idatzitakoak ikusi ahal izan zituen eta saiatu zen inoiz, eskuizkribuetan oinarrituta, testu berri bat ematen: adibidez, I, 113 lerroko «Arritua, Amarilis»-en ordez bertso zaharrenean bakarrik irakurtzen den –eta ulertze huts nabarmena den– «Arrituric, Titiro» ipini zuen; baina oro har –baliteke salbuespen bakarra aipatu dudana hau izatea– jatorrizko edizioari ez ezpada 1880koari jarraitu zitzaion estu-estu (bietan dauden huts eta aldaerengatik erraz ikus daitekeen bezala: *da* I, 254; *dik* eta *lerdikan* III, 23; *kirikoka* III, 75; *erain* III, 143; *kopl-oin* III, 220; *zaziketara* III, 233; *dijoa* III, 327; etab.). Hemendik aurrera Iturriagaren paperak desagertu egiten dira eta, are gehiago, inoiz galdutuz ematen dira espresuki. Eskuizkribu hauek ikusi nahi dituen edonoren eskura daude Julio de Urquijoren bibliotekan: Virgilioren itzulpeni dagokienez, bi bertso daude, bat 1842ko edizioaren eredia izandakoa eta beste bat nabarmenki zaharragoa (Mujikak, gorago esan bezala, bere testua finkatzean inoiz erabili zuena). Interesgarriena, honelako kasuetan izan ohi den bezala, zera da, paper hauek Iturriagaren idazmahaia erakusten digutela, euskal hiztegiaren eta fonologian zituen zalantzak barne –eta, bigarren maila batean baina ez azkenik, Barojaren inprimategian euskal testuak argitaratzean bide zituzten ohiturak–. Ez da hau ordea toki aproposena honen berri zehatza emateko: kontuan har bedi bakarrik beherago egingo diren aipuak 1842ko ediziotik daudela aterata baina betiere eskuizkribu berriena aurrean izanda.

(11) Iturriagaren bizitzari buruz ezinbestekoak dira J.I. Lasa, «Agustín Pascual Iturriaga», *BAP*, 20 (1964), 435-453, Id., «Iturriaga, adelantado de las artes pedagógicas sobre el vascuence», *ib.*, 21 (1965), 185-196, Id., «Completando dos biografías: Heros e Iturriaga, estudiantes de la Universidad de Oñate», *ib.*, 23 (1967), 37-44, Id., «Agustín Pascual Iturriaga, presbítero. Notas biográficas», *Euskera*, 23 (1978), 123-133; hauek guztiak osa daitezke, bakoitzaren kasuan arrazoi desberdinengatik, honako beste hauekin: F. de Lasala y Collado, Duque de Mandas, *Una agrupación bascongada de 1820 á*

Iturriagaren lehenengo irakurleak bat etorri ziren itzulpen hauetan –batik bat bigarrenean– bertsolarien antzeratze bat ikustean: izan ere, egiantzekoa da elkarrizketa hutsezko eklogetan nonbait bertsolarien demak ikusi nahi izan zituela Iturriagak eta, hortik abiatuta, egungo bertsolarietan Virgilioren artzainak; euskal literatura apala ohoratzeke gogoak ere ez zion gutxi lagunduko horretan eta baita, beharbada, begiak erdi itxita edukitzen ere erka ezin zitezkeen gauzak erkatu ahal izateko. Horrela bakarrik uler daiteke, adibidez, hirugarren eklogaren izenburua: *Coplarien tema*. Manterola, bi testu hauek *Cancionero basco*-n inprimatzean egin zizkien sarrera hitzetan, honela mintzatzen zen (III, 135-137):

En cuanto a su ejecución, están hechas con tal esmero, hay tanta naturalidad en aquellos diálogos, tal espontaneidad en la frase y tal facilidad en el verso, que si no fuera por ciertas alegorías y alusiones, pasarían ciertamente por originales. Y éste es el mayor elogio que de ellas puede hacerse... Sobre todo la titulada *Palemon* (*Koplarien tema*) refleja admirablemente esas luchas de *bersolaris* o *koplakaris* ('improvisadores'), tan comunes en el país bascongado, y gracias a esta circunstancia sus traducciones han alcanzado una popularidad que no ha cabido en suerte a otras versiones del poeta mantuano, y tienen la fortuna de ser leídas con verdadero deleite aun por nuestros más rústicos e incultos aldeanos, que creen así presenciar una de esas lides a que están ellos tan acostumbrados.

Jakina, gauza bat da Virgiliorekin honelako saioak egin nahi izatea edo, egin eta gero, poliki eginda daudela iriztea, lortu nahi zena espero baino hobeto lortu delako, eta beste gauza bat da sinestea bertsolariak latindar eklogetan azaltzen diren artzainen kideko direla eta, horiegatik, honelako itzulpen bat asma daitekeen zintzoena edo leialena dela. Ez da erraza iritzi bata bestetik bereiztea Manterolaren hitzetan: esango nuke ez dela ustekabeko iluntasuna.¹² Azterketa zehatzena eta agian baita maltzurrena ere Orixek egin zuen:

1850. *Memoria leída por el Excmo. Sr. D. Fermín de L. y C., D. de M., En las sesiones ordinarias de 25 de Noviembre y 2 de Diciembre de 1884*, Madrid 1888, F. Arocena, *Brumas de nuestra historia*, San Sebastián 1952, 96-99, J.I. Iztueta, *Obras inéditas. Poesía, correspondencia, testamentos*, J. Garmendia ed., Bilbao 1968, 166-196 eta J.I. Tellechea Idígoras, «Documentos sobre los establecimientos educativos de D. Agustín y D. Cayetano Pascual de Iturriaga (1817 y 1825)», *Euskera*, 23 (1978), 145-157. Haren lanetarako nahikoa da J. Manterola, *Cancionero basco...*, III, 35-70 eta 135-171, G. Mujika, *Ernaniar ospetsuak...* eta L. Villasante, *Historia de la literatura vasca*, Aránzazu 1979 [2. ed.], 256-260 ikustea (eta, Virgilioren itzulpen hauen gainean, I. Ruiz Arzalluz, «El metro en las traducciones de los clásicos latinos al euskara. I. Metros dactílicos y yambo-trocaicos», *ASJU*, 21, 1987, 41-79, zehazki 51-55).

(12) Bestela uler badaitezke ere, esango nuke beste zerbaiten gainean dihardutela Manterolaren beraren hitz hauek (*Cancionero basco...*, III, 136): «El Sr. Iturriaga ha tenido la fortuna de dar en sus versiones con el suspirado justo medio, quitándoles la aridez y aun la oscuridad de que generalmente adolecen las traducciones literales, demasiado apegadas al texto, y huyendo del extremo contrario, no menos peligroso, de que éste no se dé a conocer sino como una mera imitación, con todos los defectos de tal y sin ninguno de los primores del original, como acontece en muchas de las versiones que se han hecho a casi todas las lenguas de las obras de Virgilio y de otros escritores clásicos». Berbera esan daiteke Etxegarairen hauetaz: «...trabajando sobre materia tan conocida como las fábulas de Samaniego, logró ser original en cuanto cabe serlo, merced al sello personal que estampó en sus versos, y á la maravillosa manera como los adaptó al modo de ser propio de la gente vascongada. Igual conducta

Si has llegado a leer los versos amebos de Teócrito o de Virgilio, quizá te habrá ocurrido dudar de la verdad histórica de lo que imitador e imitado afirmaron respecto de la facultad de aquellos pastores de disputar en versos alternos sometiéndose al fallo de un árbitro de su misma categoría. Mucho habrás leído en autores de crítica contra los pastores un tanto cortesanos que pinta Virgilio, o contra su poesía pastoril, demasiado académica. Pero si hubieras visto una realidad que yo he llegado a presenciar, no te hiciera falta ningún argumento histórico para convencerte, o dudar siquiera, de que aquellos pastores poetas no son seres enteramente imaginarios, y de que su poesía, aún a través del pulimento que sufrió en Virgilio, tiene toques de netamente bucólica. Muy fácil es la censura y muy difícil la crítica documentada de escritores como el mantuano. [...] ¿Será presunción el emparentar nuestra poesía oral con la de aquellos árcades o comparar sus modales y costumbres con las de los nuestros? ¿Será atrevimiento el poner a Fernando, Pello-Errota, Txirrita en parangón con Tí tiro y Melibeo, con Menalcas, Mopso y Palemón? Creo que no, y menos si tuviéramos conocimiento directo de su poesía, no escrita, seguramente, ni pronunciada, en hexámetros virgilianos. [...] Compara finalmente las traducciones de amebos clásicos de Iturriaga con sus originales, y deducirás, si has oído improvisar, que este traductor, el más culto y popular juntamente de nuestros traductores, entendió muy bien y adaptó admirablemente al euskera de los bersolaris a Virgilio; que debió de escuchar a los Pello y Txirrita de su tiempo, cosa que quizá no pudo hacer Virgilio con sus pastores, y que este asunto que hoy he tocado merece menos desdén y más estudio del que se le ha dedicado hasta la fecha.¹³

Orixek dioenaren helburua azken lerroetan dago: «este asunto [sc. bertsolaritza] ...merece menos desdén y más estudio del que se le ha dedicado hasta la fecha»; ez dut uste Iturriagarena Orixerenetik oso urruti ibiliko zenik.

Guztiarekin ere, Virgilioren eklogetako artzainak bertsolariekin parekatu nahi izate honek —eta dudarik ez da, berriro diot, honelako zerbait badagoela— ematen duena baino gutxiago argitzen du: bi itzulpen hauen nolakotasunak eta berezitasunak, gehienak behinik behin, beste nonbait bilatu behar direlakoan nago. Esango nuke mantuarraren zenbait eklogatan irakurtzen denaren eta bertsolarien arteko antzekotasuna halako *primus motus* bat izan zela Iturriagarentzat, baina hortik aurrera bestelakoak izan zirela honen itzulpenetan eragin zuten ereduak.

---

observó cuando vertió al vascuence dos églogas virgilianas. Nadie que las leyera sin conocer su procedencia, supondría que aquello está tomado de ninguna literatura extraña... sino nacido al contacto de la tierra vasca...» (C. de Echegaray, *Apéndice á la obra Noticia de las cosas memorables de Guipúzcoa de D. Pablo de Gorosábel, por el cronista de las provincias vascongadas don C. de E.*, Tolosa 1901, 24). Beste testuinguru batean ulertu behar dira on Anizeto Zugastiren hitz grinatuak: «Gañera, begia ere ona izan zun... bi Egloga oiek artu zitunean. Bai alajaña! Euskaldun jendearentzat gai egokiagorik, nekez. Ken Virgilioren Tí tiro ta Melibeo, bertsolari biak; ipiñi ordez Baserri ta Uztapide... Eta norik esan Iturriagak euskeratu zigun lenen-egloga ori, así ta buka, ez dala emen ber-bertako bertsolarien batzuk asmatu ta kantatua? Buru ta esku azkarrak erabilli zitun Iturriagak Virgilio[a]ren lanari emengo kutsu, usai ta tankera emateko...» (A. Zugasti, «Iturriaga apaiza, euskal-idazle», *Egan*, 5-6, 1955, 25-31 eta 1, 1956, 25-31, zehazki azken honetako 25).

(13) N. Ormaetxea 'Orix', «Los amebos vascos», *Euzkadi*, 31-VIII-1927 [= Id., *Idazlan guztiak*. III. Artikulu eta saiakerak, P. Iztueta ed., s.l., s.a., 238-240, zehazki 238 eta 240].

Zalantzarik ez da batere Samaniego dela Iturriagaren alegien eredu eta iturri emanorrena: bost kenduta gainerako guztiak arabarraren bildumatik daude jasoak; jatorrizko edizioan sarrera moduan dauden *Euscal errico gasteriari* izeneko bertsoek antz handia dute —alde guztietatik begiratuta— Samaniegok ere berearen atarian bertan ipini zuen *A los caballeros alumnos del Real Seminario Patriótico Vascongado* harekin; titulua bera da berdintsua bietan: *Fábulas en verso castellano...* eta *Fábulas y otras composiciones en verso vascongado...*; eta beheago ikusiko ahal diren beste ezaugarri zenbaitek ere elkarren ahaidetasuna erakusten dute. Baina ezagutzen zuen besterik: Phedroren baten batzuk gutxienez eta La Fontaineren zerbait ere bai. XIXgarren mendeko latin irakaslea eta alegi idazlea zen abade batek Phedro ezagutzen zuela suposatzea ez da, egiatan, gehiegi arriskatzea: batez ere, eta askorekin, latin irakaslea izateagatik, Phedro, orain dela oso gutxi arte, latin eskoletako lehenengo mailetan ia beti —beti ez esatearren— erabiltzen zen testua zelako, ez nahitaez Phedro osoa ezta liburu oso bat bezala argitaratutako haren bilduma bat ere, baina bai gutxienez beste antologia zabalago batzuetan sartutako alegia askorxoren bitartez (akorda, esaterako, Bizenta Mogelen hitz haiekin: «...gaztechoa nintzala iracurri ta azaldu oi nituela Fedroren latíñezco Ipuic...»).¹⁴ Ez da erraz aurkitzen Iturriagak Phedrori zor dion ezer konkreturik, suposatu daitekeenaren frogaz legez: honen idazkera sintetikoak —La Fontainerekin antzeko zer edo zer gertatuko zaio— ez zettorren ondo Iturriagak egin nahi zuenarekin, baina baliteke alegietan aipatzen diren xehetasunen ikerketa lasaia go bat eginez gero zor txiki bat baino gehiago topatzea. Hala eta guztiz ere, Phedroren alegiei zor zaiela uste dut hain zuzen ere hirugarren eklogaren itzulpenaren titulua bera, *Coplarien tema Palemon juez dutela*: «juez dutela» horrek *Lupus et vulpis iudice simio* (I, 10) edo *Apes et fuci vespa iudice* (III, 13) bezalako izenburuak itzultzen ditu, ez baita antzekorik aurkitzen ez Samaniegoren bilduman ez La Fontainerenean ez Iturriagarengandik hain hur ez zeudenen alegietan.¹⁵ La Fontainerena ere, edo

(14) Asko izan ziren ordea *in usum scholarum* egin ziren Phedroren edizio osoak eta zatikakoak: kasurik gaitzenezan ari gara jartzzen, nahiz eta ez dudan uste hemen batere beharrekoa denik, beheago ekarriko ditudan frogengatik eta gorago aipatutako arrazoiengatik —latin irakaslea izanarena, etab.—. Merezi du, hala ere, argi lagatzea zeinen ugari izan ziren eta zertarako erabiltzen ziren era honetako edizioak; XVIII eta XIXgarren mendeetako Espainiako liburuez bakarrik jarduteko aipa genitzake hainbeste edizio izan zituen eta Francisco Javier de Idiáquez aitarena omen den *Fábulas de Phedro, liberto de Augusto, traducidas de latín a castellano e ilustradas con algunas notas para el uso de los principiantes en las escuelas de gramática...* liburua —latinez eta gaztelaniaz, izenburuak bestela pentsarazi balezake ere—, Girona, urterik gabea baina 1775a baino lehenagokoa, geroagoko edizio batzuetan *para uso de los principiantes de las escuelas de gramática de la Compañía de Jesús* izena eramango duena; Francisco de Cepedaren *Fábulas de Phedro, liberto de Augusto, en latín y castellano... para la más fácil inteligencia y uso de los principiantes en los estudios de gramática...*, Madrid 1820; Hídalgoaren *Fábulas escogidas de Fedro, traducción literal con el texto latino al frente, arreglada a las colecciones de autores selectos latinos que se usan en los Institutos, colegios y demás establecimientos de segunda enseñanza del reino...*, Cádiz 1858, titulu adierazgarria daramana; eta aipatzen ez ditudan beste edizio asko eta asko: nahi duenak Camarenaren lanean ikus ditzake (J. Camarena, «Bibliografía de fabulistas españoles», *Bibliografía hispánica*, 4, 1945, 523-534; 5, 1946, 47-53, 108-114, 173-177, 230-234, 310-314, 398-403, 480-483, 569-573, 663-667, 808-813; 6, 1947, 67-72, 159-163, 279-282, 527-536) eta, honen faltan, Menéndez Pelayoren lan ezaguneari (M. Menéndez Pelayo, *Bibliografía hispano-latina clásica*, Santander 1950-1952, III, 337-364).

(15) Esan beharrik ez da Virgilioren eklogeak inoiz ez dutela honen antzik ere izan lezakeen titulurik: hirugarrenaren kasuan, zerbait izatekotan, *Palaemon* edo *Menalcas*, *Damoetas*, *Palaemon* izango litzateke; lehenengoaren kasuan, gorago esan den bezala, *Meliboeus*, *Tityrus* edo besterik gabe *Tityrus*.

honetatik ateratako hautaketa bat, ezagutzen zuelakoan nago: *Otsoa eta arcumea* ize-neko alegia Phedro eta La Fontainerengan irakur daiteke (Phedro, I, 1; La Fontaine, I, 10) baina frantsesaren testutik dago nabarmenki gertuen; *Urdalla eta beste gorputzaren parteak* (Esopo, 159; La Fontaine, III, 2) eta *Aita bere semeaquin* (Esopo, 86; La Fontaine, IV, 18), orobat, La Fontaineren bertsiotik hurrago daudela ematen du. Hemen ere ez zen zaila Iturriagak La Fontaineren alegiak ezagutzera: 1787tik gaztelaniara itzulita zeuden eta, hau baino garrantzitsuagoa dena, arrakasta handia izan zuten –frogarik behar baldin bada, hor daude Samaniego bera, Iriarte eta gaur ezezagunak egiten zaizkigun beste alegilari asko, denak La Fontainerengandik esku beteka hartu zutenak–; Iturriaga frantses irakaslea ere bazen Hernanin zuen ikastetxean; Fermin Lasalak eta honen beste lagun batzuek osatzen zuten maila jaso samarreko talde zenbaitetako partaidea izanik, azkenik, ez zegoen toki txarrean La Fontaine frantsesez edo espainolez ezagutzeko; eta ordura arte ez bazuen horretarako betarik izan pentsatzekoa da izango zuela Arkangoitzeko jaunaren etxean, Lapurdin alegia, pasatu zituen bost urteetan –zuzena bada on Jose Ignacio Lasaren hipotesia–, hain zuzen ere bere alegien zati bat behintzat idazten edo orrazten zegoenean –hau da 1835etik 1840ra gutxi gora behera–.¹⁶ Beraz, hauek denak, Phedro, La Fontaine eta, batez ere, Samaniego zituen Iturriagak mahai gainean, beharbada buruan, bere alegiak idaztean. Baina –esaterako– Iturriagaren ipuin bat Samaniegorengandik hartutako ereduarekin erkatzen duen edonori irudituko zaio komun duten gauza bakarra ipuinaren mamia baino ez dela: alegiaren egitura bera, idazkera, gaia ukitzeko eta eramateko modua zeharo desberdinak dira, gehien-gehienetan behinik behin.¹⁷ Alegia esaten zaion literatur motaren ezaugarria da: Phedrok Esoporekin egin zuen, Samaniegok La Fontainerekin, Iturriagak Samaniegorekin batik bat; tradizio honen barruan ohikoak diren moldaketak eta hauen bitartez jarraitu nahi izaten diren xedeak, Samaniegoren alegiekin bezalatsu egin eta nahi izan ditu Iturriagak baita Virgilioren eklogen itzulpenekin ere: errazago ulertzen dira horrela, bertsolaritzak eskaintzen zion eredia ere oso kontuan izanda, Iturriagaren itzulpenak beren jatorrizkoetatik urruntzen dituen askatasuna eta Virgilioren eklogei erabat arrotz zaizkien neurria, idazkera eta herrikoitasuna. Ez daude beraz alferrik liburu berean.

Alegiekin gertatu ohi den moldaketa hori era askotakoa izan daiteke: ez dakar herrikoitasun edo arruntasun berri bat –ez nahitaez behinik behin–, baina batzuetan

(16) Lasalaren hitz hauek Iturriagaren espainiar eta frantziar kultur ereduez orain arte esandakoak berresten dituzte: «Compréndese así que D. Agustín Pascual Iturriaga atendiera con pasión á la literatura española y después siguiese con solícito cuidado el derrotero de la filosofía francesa, uniendo una y otra en proporciones felices á su constante estudio del bascuence...» (*Una agrupación bascongada...*, 13). Ez dut uste frogara daitekeenik Iturriagak Bizenta Mogelen liburua ezagutzen zuela: zail da –beste arrazoi askoren artean 17. oharrean esaten denagatik– alegi genero honetan iturriari buruzko auziak garbitzea. *Euscal errico gasteriari* zortzikoaren hasierako lerro hauek ezezoaren alde hitz egiten dutela dirudi: «Badirade latíñez, / Badira erderaz, / Ez alditugu bear / Guc ere euscaraz?» (9-12); ez da, ezta hurrik eman ere, frogara erabakigarria.

(17) Bete-betean balio du Iturriagarentzat Palacios Fernándezek Samaniegoren gainean esandako honek: «Con frecuencia, y despectivamente, se ha considerado a Samaniego como un mero traductor de La Fontaine. Si esto es en parte cierto, no deja de ser injusto afirmarlo sin discriminación. Ocurre con la fábula algo parecido, salvando las distancias, a lo que sucede con la materia épica. El tema lo proporciona la tradición, y un escritor en un momento determinado lo actualiza» (E. Palacios Fernández, *Vida y obra de Samaniego*, Vitoria 1975, 163).

—ez beti, ezta gutxiago ere— bai bertakotu egiten ditu aurrean izan dituen ereduak edo eredu hauetatik jasotako ezaugarri batzuk: adkulturatu esan ohi zaio honi. Hau bereziki nabarmena da, oro har, Iturriagaren kasuan, eta baita beraz bere Virgilioren itzulpenetan ere, baina azken hauetan zerbait gehiago ere badago, alegiekin iristen ginen toki berberera heltzen garelako baina askoz urrutiagotik etorrira; bestela esanda, Samaniegorengandik Iturriagarengana beherakada handiegirik ez badago —ez naiz ari literatur kalitateaz, literatur generoen mailaz baizik—, handi samarra dago Virgilioren eklogetatik Iturriagaren alegietara —ia hauen mailan ipini baititu gure Iturriagak, ikusi dugun bezala, mantuarraren bukolikak—. Hortaz, lan berezia eskatzen diote moldatzaileari ekloga hauen molde berri honek: alegien mailan egon behar badute, Samaniegoren alegietan derrigor behintzat aldatu behar ez ziren gauzak aldatu beharko dira hemen; demagun egiteko honi herrikoitzea esaten diogula: beharbada Samaniegorentzat ez bezala, Virgilioarentzat bai da herrikoitzea zortziko txikira pasatzea, adibide argi eta erraz bat jartzearen.¹⁸ Litekeena da bertsolaritzak ematen zion ereduak ere bere bultzada ematea honetan: baina aldaketa eta moldaketa hauek ulertzerik ez dago eklogen itzulpenak erabat bereizten baditugu alegietatik; aldiz, bertsolaritzari dagokionez nekez ikus daiteke hor hasierako eragin bat baino gehiago edo, nahiago bada, urrutiegi egoteagatik eragin lausotuegiak baino eman ezin dituen eredu bat. Edonola izanda ere, bertakotze lan honen erakusgarri ezin hobea da Iturriagak arrotzak egin zitezkeen lehenengo eklogaren lerro batzuekin egiten duena; Tityroren ahotan jarritako *adynaton* famatua (I, 59-63) honela gelditzen da gurearen zortzikoetan:

Ante leves ergo pascentur in aethere cervi
et freta destituent nudos in litore piscis,
ante pererratis amborum finibus exul
aut Ararim Parthus bibet aut Germania Tigrim,
quam nostro illius labatur pectore voltus.

Lenago icusico
Dirade oriñac
Bazcatcen dabilzala
Airean ariñac,
Eta lenago berriz
Igueri lurrean
Arraiac, itsasoa
Utzi ondorean,
Icusico dan baño
Nere memoria
Astutcen galai gazte
Aren arpeguia.

Hau da, albo batera lagata Iturriagaren ohiko askatasuna, 61 eta 62garren lerroen

(18) Hala ere, Iturriagaren alegiak bai dira Samaniegorenak baino apalagoak, hau da, maila baxuagokoak —eta berriz diot ez naizela literatur kalitateaz ari—. La Fontainek, Samaniegok eta beste askok batez ere umeentzat eginak izan balira bezala aurkezten zituzten alegiak, eta egia da umeei eman zitzaizkiela haienzako irakurketa aproposa bezala edo, besterik gabe, eskola ariketa bat gehiago bezala; hala ere, apaltasunaren erakusgarri hutsa baino zerbait gehiago bazen ez dirudi umeentzako ipuinak egitea zenik alegiarren xede bakarra, eta hala esaten dute *expressis verbis* denak ez badira bai gehienak. Geroagoko alegi idazleei dagokienez, baliteke egiazkoagoa izatea umeentzako idatzi izana hori: ez litzateke harrigarria azken hauen artean egotea gure Iturriaga —bai, duda askorik gabe, Bizenta Mogel, zeinaren liburuaren tituluari bertan honako hau irakur baitaiteke: *Ipui onac, ceintzuetan arquiteco dituzten euscaldun necazari, ta gazte guciac eracaste ederrac beren viciitza zucentzeco. Ematen ditu Euscaráz arguitará ume eta necazariantzat Dª Vicenta Antonia Moguel ta Elguezabalec...*—.

aztarrenik ez da ageri euskarazko bertsoetan: izen kanpotar horiek desitxuratu egingo lukete, zalantzarik gabe, itzulpen berriari eman nahi zaion, ez dut esango giro euskalduna –halakorik ez baitago, Manterolak eta diotena diotela–, baina bai gutxienez topotetikoa. Ez da ordea erabateko jarrera: badira –ugari gainera– mantendu egiten diren izen bereziak. Antzeko zerbaitegiten du hauei jarraitzen zaizkien Melibeoren lerroekin (I, 64-66):

At nos hinc alii sitientis ibimus Afros,
pars Scythiam et rapidum cretae veniemus Oaxen
et penitus toto divisos orbe Britannos.

Bitartean, Titiro,
Gu emenchen goaz,
Nora ez dauquigula,
Gure auntzac joaz.
Batzuec artu degu
Egoa aldera,
Eta beste batzuec
Berriz ifarrera...

Kasua ez da lehengo bera: hemen bai, jaso egiten da nonbait jatorrizko lerroetan dagoenaren funtsa, ez ordea –ezta askatasun handiena ametitzen badiogu ere– Virgilioren lerroetan esan egiten dena. Alegia, Iturriagak ez du hemen itzultzen, ordezkatu baizik jatorrizko latinean dagoena eklogaren argumentoaren aldetik balio berekoa izan daitekeela iruditzen zaion zerbaitekin.¹⁹ Esan beharrik ez legoke: Virgilioren eklogek ez dute zerikusi urrunena ere herrikoitzat har daitekeen ezerekin eta, alde honetatik ikusi nahi baldin bada –beharrik ez bada ere–, Iturriagaren itzulpena desleiala da goitik behera.

Liburu berean egoteak edo, nonbait, egitasmo beraren partaide izateak kutsatu egin ditu Virgilioren itzulpen hauek Iturriagaren alegien bereizgarritasunekin. Baina nola itzuri dira liburu –edo asmo– berean alegien genero, tradizio eta historia-rekin zerikusirik ez bide duten Virgilioren eklogak? Liburuaren titulua *Fábulas y otras composiciones* izateak, hutsala ez bada ere, ez du gauza handirik argitzen: *otras*

(19) Badira beste pasarte batzuk non, hauek bezalako arrazoiengatik, isildu egiten baitira jatorrizkoan agertzen diren hitz eta kontzeptuak. Hirugarren eklogako 90 eta 91garren lerroak, esaterako, honela dira Virgilioren latinean eta honela uzten ditu Iturriagak: «Qui Bavium non odit, amet tua carmina, Maevi, / atque idem iungat vulpes et mulgeat hircos»; «Enzuteco ire antza / Duten coplariac, / Beazquic batec izan / Asto belarriac; / Uztardizala onec / Aceri oquerrac, / Eta jatzi ditzala / Nai badu aquerrac». Esango nuke antzeko zerbaitegatik dela hirugarren ekloga honetan bertan aipatzen diren jainkoen izenak itzulpenean gorde nahi ez izana: 60garren lerroan («Ab Iove principium Musae: Iovis omnia plena») *Musae* bai, «Musandreac» bihurtzen dira, baina *Iuppiter* «Jaungoicoa» eta «Gure Jaungoico ona» da; 62garrenean («Et me Phoebus amat; Phoebos sua semper apud me») Phoebos «Nere Jaungoicoac» bezala agertzen da; 104garreneko *Apollo*, berriz ere, «Nere Jaungoicotzat» da. Ez da, ekloga osoan, beste jainkorik azaltzen: nekez har daiteke bada nahi gabe egindako gauzatat. (68garreneko *meae Veneri* «Nere maiteari» batekin itzultzea zilegi ez ezik ohikoena da ia-ia). Aldiz, hutsa delakoan nago hirugarreneko 76garren lerroko *Iolla* eta 77garreneko *ipse* «Galatea» banarekin ematearena: *Iollas*-ek ez du, *Amyntas*-ek baino argiago, gizonezko baten izena izateko itxura, eta azken hau aurkitzen den pasarteetan, hemengo hau baino askoz gordinagoak izanik, ez da batera saiatu –jainkoekin egin duenaren kontra– nabarmena dena ezkututzen. (Izen berezien gainean ezer gutxi esan daiteke. Iturriagaren kasuan ere gatzelaniaren ohituren arabera daude moldatuak: *Melibeo*, *Titiro*, *Amarilis*, *Palemon*, *Egon*, *Polion*, etab.; arau honetatik aldentzen da salbuespen bat edo beste: *Menalca*, *Dafni*, horrela irakurri behar bada, eta noski *Errroma*).

composiciones horien artean dauden gainerakoak errazago ulertzen dira –eklogen itzulpenak baino– garaiko eskolarako liburuetan –hain zuzen ere alegiak ere, eta eurrez, jasotzen zituzten liburuetan– sarrarazten ziren poesia eta kantuen kideko bezala, batez ere kontuan badaukagu Iturriagaren helburua horientzako guztientzako euskal ordain jatorra bilatzea zela, patroiairen himnotik hasi eta *Bada Jaungoiko bat* bezalako zortzikoekin bukatu. Zeren eta, izan ere, *Fábulas y otras composiciones* eskolan ibiltzeko liburua delakoan nago.²⁰ Hari honi jarraituta ordea nekez aurki daiteke eklogak hau bezalako bilduma batean egoteko arrazoi on bat; ostera, esango nuke alegi liburua izatetik datorkiela gehienbat hemen bilduak izateko eskubidea. Izan ere, alegiak bere arau eta joerak dituen bezala, alegi bildumek ere badituzte bereak: izatez bilduma txeratsuak izanik alegi liburuok, gutxienez La Fontaine eta Samaniegorenetan –hemen arduratzen gaituzten bakarrak, Phedrorenak ez baitigu balio antzinatekoa bertakoa izanik– gogo onez hartzen dira alde batetik gizonaren jatorrizko egoera ustez idilikoa erakusten duten bertsoak –artzainenak ugari dira horien artean– eta, bestaldetik, antzinateko testuen eta antzinatean kokatutako ipuin laburren moldaketak.²¹ La Fontainek, bere alegi bilduma luzearen bostgarren eta azken zatian –1694garren urtean argitaratu zen lehenengo aldiz–, honako bost poesia hauek gehitu zituen: *Daphnis et Alcimadure, imitation de Théocrite*; *Phlémon et Baucis, sujet tiré des Métamorphoses d'Ovide*; *la Matrone d'Éphèse* (Petronioren eleberriko pasarte famatua); *Belphegor, nouvelle tirée de Machiavel*; eta *Les Filles de Minée, sujet tiré des Métamorphoses d'Ovide*. Samaniegoren alegien artean badira baten batzuk berez alegiak ez direnak, eta hauen artean bat baino gehiago dago –gorago esan bezala– gizonaren jatorrizko bizia benetako eta betegintzarre osoko bezala erakusten duena gure garaiko bizimodu endekatu honen aldean: behinik behin hemendik hur daude *El pastor y el filósofo* (VI, 1), *La danza pastoril* (IX, 2) edo, azken hau ironiaz egina bada ere, *beatu ille* baten modura, *El ciudadano pastor* (IX, 16). Nekeza da onartzea La Fontaine eta Samaniegoren hauen eta Iturriagaren bilduman jasotzen diren eklogen artean loturarik ez dagoela: bien arteko aldea handia bada –Theocritoren kasua salbu, jakina–, txikiagoa dirudi bi multzoek, bakoitza bere bildumako alegien artean, dituzten paperak eta zereginak kontuan hartzen badira.²²

Tentazio handia da elkarrengandik hain urruti ez dauden gauza hauek denak lotuko lituzkeen hari bat nabarmentzea, hau da, alde batetik Iturriagaren alegiak eta itzulpenak –edo, beharbada hobeto, bere bizitza bera– eta bestetik euskal ilustratuen

(20) Irakur bedi honetarako 18. oharra.

(21) Alegi literatura nola edo hala lotuta dagoela gizonaren bizimodu jator eta naturalaren aldarrikapenarekin ez dago ukatzerik: frogak eta lekukoak ehunka jar litezke; bat gozoa eta hemen arduratzen gaituzten gai eta gizasemeekin zerikusirik duena nahi baldin bada, irakur bedi Bizenta Mogelek Peñafloredako kondearen bilobarri egindako eta bere alegi bilduman atariko ipinitako gutuna. Eta, bide batez, gogora bedi zeinen gustoko zuten ilustratuek Virgilio eta, bereziki, haren *Georgikak*.

(22) Azaleko bereizgarria izan arren, zer edo zergatik da honetarako kontuan ditugun hiru bildumetan –La Fontaine, Samaniego eta Iturriaga– azken ataletan edo are gehigarriren batean agertzen badira alegiak ez diren zati gehienak. Antzinateko izen berezi ospetsuak dituzten anekdota moduko alegiak ohikoak dira alegi liburuetan Phedrorengandik hasita Samaniegorenganaino: askotan Esopo bera da ageri dena, batzuetan iraganeko edo orduko orainaldiko agintari bat, inoiz filosofoen bat. Litekeena da alegi mota honek ere –aipatu diren gainerako guztiekin batera eta hauen artean, noski, aipatu tituluaren hitz haiek ematen zioten eskubidea– eragin izana Iturriagari Virgilioren ekloga biak sarrarazteko.

mundu distiratsua: Samaniegoren alegien izpiritu aurrerakoaia, Peñafloridako kondearen Virgilioenganako ustezko zaletasuna... Gauza jakina da Espainiako XVIIIgarreneko alegilari garrantzitsuenek, ilustratu, voltairezale eta are libertino izateaz gain, alegiak idaztea bera beren ideiekin lotuta zegoen gauzatat zutela, eta honen erakusgarri izan daiteke, urrutirago joan gabe, Samaniegorenak *para uso del Real Seminario Bascongado* eginak izana, tituluaren bertan esaten den bezala, eta haren aita-ren osaba zen Peñafloridako kondearen aginduz eginak ere; baina hau bezain jakina da XIXgarren mendetik aurrera –lehenagotik ez bada– jatorriz izpiritu eta asmo aurreratuek eragindako alegiak umeentzako poesia moralista hutstzat hartzen zirela edo hartu nahi izan zirela, eta horrela zabaltzen zirela –askotan alde zurretik ondo jorratuak– eskola liburuetan eta antzerakoetan.²³ Ez da erraz erabakitzen bi mutur horietako zein den Iturriagak hurren ikusten zuena baina galdera, hala eta guztiz ere, ez dut uste erabat alferrikakoa denik: alferrikakoa ez den bezala gogoratzea gure abade hernaniarra, Fausto Arozenak Gipuzkoako Diputazioko ganbaran aurkitu zituen paperen egileak nahi zuen bezain voltairezalea ez baldin bazen, «liberal samarra» bazela, Patxi Altunak esana duen bezala.²⁴ Orobat pentsa –nahi– liteke Iturriagaren Virgilio antzaldatu honetan agian bestela baina ez nahitaez lausotukia-

(23) Moralistak badira izan beti alegiak: kontua da, noski, zein helburutara dagoen zuzenduta moral hori, eta nabarmena da, azalpen gehiagotan sartzeke, zein den Samaniegoren asmoaren –Iturriagaren alegietarako gehien axola zaiguna berriz aipatzearren– eta haren ondoren etorriko zirenen helburuaren arteko aldea, ikuspegi honetatik begiratuta. Iturriagak ez du honetan zantzu askorik azaltzen utzi, *Euscal errico gasteriari* egindako eskaintzan alegigintzaren topiko zabalduena baino ez baitu aipatzen: Samaniegoren bildumaren lema baldin bazen Phedroren beraren «Duplex libelli dos est: quod risum movet / et quod prudentis vitam consilio monet» (I pr. 3-4), Iturriagak bere alegiazako aitortzen duen asmoa ere horixe da (33-52): «Aditurica oien / Jardun erausiak, / Eguingo dituzute / Ascotan irriac; / Esango ere dezute / Eguñica farra, / 'Ez uen orregatic / Gende ura narra.' / Ipuien acaballan / Dauden sentenciac, / Aguiari da dirala / Eguia andiac, / Eta sartcen badira / Zuen biotcetcan / Damutuco ez zazute / Ceren egunetan / Orra Esopo jaunac / Nai duen saria / Eta orra nic ere / Nai dedan gucia». Aldiz, eta atal honen hasieran latindar klasikoen itzulpenari buruz esaten nueneri eutsita, Iturriagak bere liburu hau egiteko ikusi zuen arrazoietako bat zera izan zen, inguruko hizkuntzetan bazegoen eta onuragarritzat hartzen zen zerbait euskaraz ere izateko gogoa edota beharra: «Ez der uste derala / Eguin lan alferra / Ipuiac ifintcean / Gure zorcicoan, / ... / Badirade latiñez, / Badira erderaz, / Ez alditugu bear / Guc ere euscaraz?» (*Euscal errico gasteriari*, 2-6 eta 9-12). Zeharka bada ere sartuko ziren argudio honen barruan Virgilioren itzulpenak ere.

(24) P. Altuna, «Aitzin solasa», in A. Iturriaga, *Jolasak*, P. Altuna ed., Donostia 1987, 21-29, 24. Ez da behar bezala azpimarratu Iturriagak alegi liburu hau ere eskolarako egin zuela edo, behinik behin, batez ere eskolarako. Nekez izan daiteke honen frogarik, baina zantzuak asko dira, goragoko lerroetan aipatu direnetik landa: bere bizi guztia horretara zuzenduta egoteaz gain, haren beste liburu denak ere eskolarako zirela –gogora bedi orain beste modu batera irakurtzen dugun liburuaren titulu jatorra hau dela, *Diálogos basco-castellanos para las escuelas de primeras letras de Guipúzcoa*–; *Diálogos* hau eta bere beste liburuak, *Arte de aprender á hablar la lengua castellana para el uso de las escuelas de primeras letras de Guipúzcoa*, hain justu 1842 eta 1841garren urteetan argitaratu zirela, eta *Fábulas y otras composiciones* ere 1842an bertan: hipotesia baino gehiago da urte horien inguruan eskolarako euskal liburuak prestatzekari ekin ziola pentsatzea; garaiko eskoletan erabiltzen ziren irakurgaiak alegiak izaten zirela, nahiz beste era bateko testuekin nahasita nahiz liburu solte bat osatuz: halakoxea zen, esaterako, Iturriagaren eskolan erabiltzen ziren bi irakurgai liburuetatik bat, *El amigo de los niños* famatua, alegiak eta beste mota bateko irakurketak tartekatuz antolatua (Abate Sabattier, *El amigo de los niños, escrito en francés por el abate Sabattier y traducido al castellano por D. Juan de Escoiquiz, canónigo de Zaragoza y sumiller de cortina de S.M.*, De orden superior, Madrid 1802; Telletxeak argitaratutako *Reglamento interior* delakoan aipatzen da: ikus «Documentos sobre los establecimientos educativos...», 155).

go beste testu bat dagoela present: Peñafloidako kondearen *Gavon-sariac* eta, zehazkiago baina ez soilik, honen zatia diren *Copla jostalluac*, Virgiliok bere laugarren ekloga ospetsuan eta Isaiasek bere izeneko liburuan iragartzen duten urrezko aroaren gainean eginda egon omen daitekeen parafraisi bat, hau ere zortziko txikian.²⁵ Bertsoak, izenak argi asko dioen bezala, jostailuak dira, eta hain zuzen ere Iturriagaren alegi liburuan ematen den jostailutasunaren oso antzekoak. Egia da urritasunak nabarmendu egiten dituela dauden gauza gutxiak, baina ezin da aipatzeke laga *Copla jostallu* hauen eta Iturriagaren Virgilioren itzulpenen artean egon daitekeen lotura: Iturriagaren eredia izan ziren Samaniegoren alegiak *Gavon-sariac* hauen egilea zen Peñafloidako kondearen agindu zuzenez idatzi ziren –nahiz eta alegia horiek, gorago argi utzi den bezala, zeharkako bideetatik heldu ahal izan Iturriagaren eskuetara–; ez da ezinezkoa XIXgarren mendearen lehenengo erdian bizi izan zen batek euskal –eta erdal– ilustrazioaren gizon handienetakoaren euskarazko bertsoak ezagutzea eta, nola edo hala, hauetatik hain urruti ez zegoen ildo batetik abiatu nahi izatea; azkenik, ez dirudi gutxi denik, hain aberatsa ez den baratze honetan, berrogeita hamar bat urtek bereizten dituen bi gizonen testuetan bertso berean –nahiz eta modu desberdinean– herrikoitutako Virgilio bat aurkitzea, batik bat, esanda gelditu den bezala, bestela ere elkarrekin zerikusi zerbaite duten bi mundutakoak edo bi egilerenak baldin badira.²⁶

* * *

1842tik 1907ra ez da ez Virgilioren ez inongo klasikoren euskal itzulpenik argitaratzen; bi horien artean dauden hirurogei urteek mendeak dirudite euskal literaturaren historian, baina antzinateko testuen itzulpenei dagokienez behinik behin aldeaz ez da beste alor batzuetan bezain handia: are gehiago, ondo asko esan liteke hogeigarren mendean –eta beti ere klasikoen itzulpenei buruz ari garelarik– hartzen den bidea ordura arteko itzulpenek suposatzen zutenaren jarraipena baino ez dela. Egia bada Mogel zaharraren liburuaren helburua «[la] demostración práctica de la pureza, fecundidad y elocuencias del idioma bascuence» frogatzea zela, ez da

(25) Testua honako edizio hauetan irakur daiteke: J.I. de Arana, «El primer melodrama éuskaro del siglo XVIII, por la poetisa azcoitiana Luisa», *Euskal-Erria*, 20 (1889), 54-56, 73-75, 112-115, 140-141, 170-176, 200-201, M. Lekuona, «Gabon-kantak», *Egan*, 5-6 (1956), 9-44, G. Aresti, *Teatro zaharra*, Tolosa 1965, eta, azkenik, Xabier de Munibe, Conde de Peñafloida, *Gabonsariak. El borracho burlado*, X. Altzibar ed., Vitoria-Gasteiz 1991; Peñafloidako kondearen egiletasun ja frogatuaz nahikoa da L. de Aquesolo, «Testimonio de Aizquibel sobre el autor de *Gavon-sariac*. – ¿Otra obra teatral más del conde de Peñafloida?», *BAP*, 18 (1962), 430-432, J.I. Tellechea Idígoras, «*Gabon-kantak* de Guernica (1764). Larramendi y S. Antonio de la Gándara. Un documental del euskera vizcaino del siglo XVIII», *BAP*, 22 (1966), 151-171 [= Manuel de Larramendi, *Escritos breves*, Id. ed., San Sebastián 1990, 493-510], eta Manuel Larramendi, *Euskal testuak*, P. Altuna-J.A. Lakarra ed., Andoain 1990, 38-40; Isaiasen liburuaren eraginaz J. San Martín, «*Gavon-sariac*: gure ilustrazioaren sarrera», *Euskera*, 20 (1975), 453-458 [= Id., *Literaturaren inguruan*, Donostia s.a., 57-67].

(26) Ikerkera berezia eta lasaia behar du *Copla jostalluac* hauetan ematen den urrezko aroaren gaiaren aipamenak eta, zehazki, Virgilioren laugarren eklogarenak: segurutzat eman badaiteke Peñafloidako kondeak ekloga famatu hau ezagutzen zuela, litekeena da zeharka baino ez egotea *Gavon-sariac* bildumako lerroetan. Orri hauek Virgilioren itzulpeni buruzkoak bakarrik izanik, ez dira toki aproposa eginkizun horretarako; aipatu baldin badira izan da nire ustean Iturriagaren itzulpenez eta batez ere literatur historian duren lekuaz argi pixka bat eman dezaketelako.

ahaztu behar Iturriagarena erabat bestelakoa zela, alegia euskara eskolan sartu eta, oro har, umeen heziketaren zati bat bezala onartzea eta, *mutatis mutandis*, gauza bera esan daitekeela Bizenta Mogelen ipuinen gainean. Beraz, euskara ahal den literatura onenaz hornitu eta euskaldunak hizkuntza jasoago batean gaitu. Hemendik aurrera egingo diren klasikoen itzulpenek, funtsean, xede hau bera izango dute, baina oraindik ezingo dira osoro askatu nolabaiteko ariketa apologetikoa izatetik. Berezitasun nabarmenena –itzultzaileen helburuez eta asmoez ari naiz– honako hau izango da: oraingo idazleek hornitze lan horretan edukiko duten sistematikoak izateko gogoia eta, aurrekoen aldean, ahalmena. ‘Itxarkundia’ ez da alferrik heldu: antzinateko –batik bat latindar– klasikoen itzulpenek ematen zaien baino garrantzi handiagoa daukate horren barruan, eta ez bakarrik kantitateagatik. Mende honen hasiera arteko klasikoen itzulpenak esku bateko behatzekin zenbatu ahal badira (Bonaparteren ondareko eskuizkribuarena, bi Mogeldarrenak eta Iturriagarena), hemendik aurrera ugaltze ez zirik aipatu sistematikotasun horren arabera egingo dira: Virgilio osoa –lan eta zati batzuetarako behin baino gehiagotan–, Ciceronen *De amicitia*, Ovidioren *Ars amatoria*, Agustinen *Confessiones*, Horazioren poesia gehienak, Platonen elkarriketa asko, *Iliada*, oraintsu *Odisea* ere bai, eta zatikako beste itzulpen asko eta asko. Ez da bidegabekeria hauek denak batera eta ‘itxarkundi’ beraren barruan sartzea: guztien egileak honen semeak dira eta elkarren garaikideak (Miangolarra, Orixe, aita Patxi Etxeberria, Ibiñagabeitia, Zaitegi, Amezaga, Onaindia, etab.). Baina ugaltze hau ez da, ezta hurrik eman ere, aurretiaz espero zitekeen edo gutxi gora behera nahitaez etorri behar zuen zerbait: ez zatekeen ezinezkoa izango, abertzaletasun berriaren antiojoekin begiratuta, latindar idazleak –ez, berriz, greziarrak, edo ez nahitaez behinik behin– nonbait euskal izan jatorrarekin bat ez zetorren kultura baten ordezkariak bezala ikustea eta, hortaz, euskal letren baratzetik uxatzen saiatzea. Ez zen horrela gertatu. Aitzitik, bizkaitarren edo, behintzat, bizkaitar askoren *Kulturkampf* zuzentzen –omen– zuten buruzagietako batzuk, ez kaskarretakoak, gure hemengo zerrendan daude merezimendu askori esker: konparazio batera, Orixe bera (eta, beste maila batean, Miangolarra), Ibiñagabeitia edo Zaitegi, bai beren bizkaitartasunarengatik bai latindar idazleen euskarara itzultzearen alde egiteagatik gehien edo argien nabarmendu ziren batzuk baino ez aipatzearren.

Ondoren etorriko direnengandik bereizi samar egongo den arren, lehenen orduko sabindarra izan zen aita Cesareo –edo Kesara– Miangolarra Aberasturi gernikarra (1874-1958). 1912an argitaratu zituen *Virgilio'ren artzain-abestijak*, baina bost bat urte lehenago hasia zen banan-banan ematen *JEL* eta *Euzkadi* aldizkarietan, ustekabekoa ezin izan den hurrenkera honetan: I, III, V, VII, IX, II eta IV; falta diren VI, VIII eta X, seguruenik, ez zituen *Euzkadi*-n inprimarazi ordurako bazekielako 1912ko liburua aterako ahal zuela; ezin da ustekabekoa izan Virgilioren ekloga bakoiti guztiak elkarriketa hutsezkoak direlako eta bikoitiak, aldiz, elkarriketarik gabekoak.²⁷ Nahikoa irizten diot honi pentsatzeko Miangolarrak ere bertsolariak ikusi nahi izan zituela ekloga bakoiti horietan; ez dirudi ordea ustezko antzekotasun hau

(27) Eklogen argitaratze datak –aldizkarien azalean agertzen direnak alegia– argi eta garbi mintzatzen dira: I, *JEL*, 1907, 104-105 (1907ko uztailaren 16a); III, *Euzkadi*, 1907, 295-298 (1907ko

harantzago joan zenik: eklogen itzulpenean behinik behin ez dut horren arrastorik ikusi. Izan ere, *Bukolikak* zor zaien baino idazkera apalagoan itzultzea ez da nahitaez, ezta gutxiago ere, honelako berdinketa bortxatu baten ondorioa, ia-ia itzultzaile guztiek izan duten bekatua baizik.

Itzulpena ere bere garaiko semea da: euskarazko *Bukolika* hauek argitaratzean Miangolarrak izan zezakeen asmoaren zergatikoz ezer ez badakigu ere, ukaezina da helburuetako bat –eta itzulpenaren berezitasun garrantzitsuena– euskara jator bat erakustea eta honen pedagogiari laguntzea izan zela; garaiko hainbat eta hainbat argitalpenetan ikusten den helburu berbera, jakina. Horrela, jatoritasun honen mende gelditzen da gainerako guztia, eta ezer baino lehenago leialtasuna:²⁸

alba ligustra cadunt (II, 18)
A Corydon, Corydon (II, 69)
Dic mihi, Damoeta (III, 1)
Parcius ista viris tamen obicienda
memento (III, 7)
pessime (III, 17)
Cantando tu illum? (III, 25)

Lora politik bertanbera itxita...
Ene Koridon kaiku kaikua!
I, Dameras, esaidak
Ago ixilik, miin luze ori

lotsagalduko zarr ori
¿Zeeer... ik txistu, jotez soñuketa
auzijan irabazi eutsokanala?

urrian); v, *Euzkadi*, 1908, 75-77 (1908ko urtarrilean); vii, *JEL*, 1908, 278-279 (1908ko irailaren 16a); ix, *Euzkadi*, 1909, 53-55 (1909ko uztailean); ii, *Euzkadi*, 1909, 173-176 (1909ko urrian); iv, *Euzkadi*, 1910, 375-377 (1910eko irail-urrian); vi, viii eta xgarrena ez ziren era honetan argitaratu, nik dakidalarik behinik behin, gorago esan den bezala eta, seguruenik, hor emandako arrazoiengatik. Aldizkarietako bertsiorearen eta liburukoaren artean bada alde handi samarra, baina ez du ematen Miangolarraren irizpide aldaketaren bati zor zaizkionik, izen berezien kasuan inon baino garbiago ikusi ahal izango den bezala: idazkera hutsezkoak dira denak edo gehienak. Lehenengo eta hirugarren eklogen itzulpenek (aldizkarietako bertsiorean, noski, oraindik liburua kaleratzeko baitzegoen, eta lehenengoak duen ohar bakarria kenduta) beste edizio bat izan zuten Mujikaren liburua «Bigarren geigarria» izenekoaren barruan (*Ernaniar ospetsuak...*, 90-96), Iturriagaren biekien batera eta hauen ostean (*ib.*, 81-90); honetaz ikus beharago 32. oharra. Esan beharrik ez da erabiltzen dudana testua –besterik esaten ez duan bitartean– 1912koa dela. Miangolarrari buruz ohiko literatur historietan eta bibliografietan irakur daitekeena urria baino urriagoa da: J. San Martín, *Apéndice a Escritores euskéricos. Correcciones y adiciones a la primera edición*, Bilbao 1969, 26 eta S. Onaindia, *Euskal literatura, III. Bi menderen artean, 1895-1920*, Bilbo 1974, 146-148 dira zer edo zer dakarten bakarrak, behintzat nik dakidanean, eta datu berriak ematen ditu J.G. Etxebarría, «De vita exemplarium presbyterorum Vasconum», *Excerpta*, 28 (1988, iraila), 567-568. Ez dago hemen lan ematen digunetik erabat kanpo bere *Bethlehem. Poema en verso latino liburua* (Bilbo 1924): Virgilioren bertsoekin egindako *cento* bat da, gero *Quejidos de mi salterio. Poetas escogidas* liburuan ere jaso zen, baina lehenengo edizioan bakarrik (Madrid 1929, 89-107; esan dudana bezala, bigarren edizio bat egon zen, argitaletxe berean: «segunda edición, aumentada», 1952); beste *cento* bat ere argitaratua zuen, *Pasionaria Virgiliana*.

(28) Miangolarraren testuaren historiak berak ere latinezko orijinaletik urruntzen lagundu duela ematen du. Gorago esan bezala, vi, viii eta xgarren eklogak kenduta gainerako guztiak bi bertsiore desberdinetan argitaratu ziren: bigarrena –lehenengoaren berridazketa apetatsu samarra baino ez da, baina hala ere barzuetan lehenengo hartatik asko aldentua– latina aurrean izan gabe eginda dagoelakoan nago edo, behinik behin, latinari jaramon gehiegirik egin gabe. Ikus bestela adibide pare hau: «alba ligustra cadunt» (ii, 18), *Euzkadi*-ko bertsiorean (1909), «aleño politik bertanbera itxi ta» da, baina 1912koan «lora politik bertanbera itxita»; «Teque adeo decus hoc aevi, te consule, inibit, / Pollio» (iv, 11-12), 1910ean «Aintzak zeuri, Polion jauna, zeure konsuladu-aldijan irazango da garai ospetsu au» da, baina 1912an «Txaluak zeuri be, Polion jauna: zeure agintza aldijan ixango da garai ospetsu esandako au»; etab.

Teque adeo decus hoc aevi, te
consule, inibit, / Pollio (IV, 11-12)

numero deus impare gaudet (VIII, 75)
Omnia fert aetas, animum quoque
(IX, 51)

Iam neque Amadryades rursus nec
carmina nobis / ipsa placent; ipsae
rursus concedite silvae (X, 62-63)

Txaluak zeuri be, Polion jauna: zeure
agintza aldijan ixango da garai
ospetsu esandako au

irukua Jaungoikuaren zenbakija
Betiko itogiñak arrija zulatu, ta aldi
luziak guztija aztu da esakune zarra;
niri be aolan yuat burua

¡Ze Maitagarri ta Maitagarri ondo! ze
izneurtu ta baso, oster! etzaituet
atseden! agurr!

Etzana, beherago azalduko den legez, Miangolarrarena berarena da. Leialtasuna bigarren maila batean gelditu denez gero, itzultzeko zail edo deseroso den oro edo, besterik gabe, ordezkapen jatorra ametitzen ez duena, laga egiten da jasotzeko edo erdizka jasota: jarrera beraren beste ondorio bat baino ez da.²⁹

Infelix o semper, oves, pecus! (III, 3)
Non omnis arbusta iuvant
humilesque myricae; / si canimus
silvas... (IV, 2-3)

'Talia saecla' suis dixerunt 'currite'
fuis / concordes stabili fatorum
numine Parcae (IV, 46)

tela inter Martia (IX, 12)

Quae nemora aut qui vos saltus
habuere, puellae / Naides (X, 9-10)

Artalde errukarrija!

Ezteritxoe orok ederr artzain apalen
kantari; artzaintxuen kantak biarr
badira...

Erduze, ainbat lasterren, egun senti
ederrok!

...iskilludun orrei...

Nun estali ziñen, iturrijetako
Maitagarritxuak

Miangolarraren jator zaletasunarekin zeharoan bat dator aldizka saiitzen duen adkultrazioa. *Bukoliketan* aipatzen diren bi zakurren izenak, *Lycisca* eta *Hylax* (III, 18 eta VIII, 107) *totopintotxu* (parentesi artean «el perro» argitzen du, bada ez bada ere) eta *pinto* bihurtzen dira.

altaria (I, 43)

Ab Iove principium Musae: Iovis
omnia plena (III, 60)

Alpinas, a! dura nives et frigora
Rheni (X, 47)

baselizatxoak (iglesia pequeña de
bosque, ermita)

Jaungoikuaren ixenian,
Maitagarrijak: *Jaungoikuaren*

eskumendian dagoz gauza guztijak

Auñemendiko edurrak eta Rin'go ortsak

Ez dakit sail berean sar ote litezkeen gordinkeriak saihestera zuzenduta dauden beste hauek:

meus ignis, Amyntas (III, 66)
dea nec dignata cubilist (IV, 63)
Mopso Nysa datur (VIII, 26)

Amintas neure aizkide kutuna
ez [dau artzen] June'k bere magaltxuan
Mopso'gaz eskontsen dok Nise

Miangolarrari ere lepora dakioko baita atzoko eta gaurko itzultzaile gehienek hobekien

(29) Ez ditut kontuan hartzen nabarmenki huts mekanikoak direnak: bigarren eklogan hiru lerro osoren (II, 25-27) itzulpena falta da 1912ko bertsioan baina ez lehenengoan; «Amintas» bat agertzen da (II, 52) jatorrizkoan *Amaryllis* irakurtzen denean eta gainera, oso oker ez banago, behar duen ergatiborik gabe, hemen ere lehenengo edizioan ez bezala; orobat, jaso gabe gelditu da «et molli circum est ansas amplexus acantho» (III, 45), dudarik gabe era honetako huts mekaniko batengatik; VIII, 62-63, beherago ikusiko den bezala, ahaztu egin zaio itzultzea; eta hamaika honelako aipa litezke. Pentsatzekoa zen bezala, huts hauetako asko bertsio zaharretik berrira igarotzean sortu ziren.

gaiztoena ere: jatorrizkoa arruntzea, hutsala egitea edo arrazoirik gabe luzatzea eta, ez gutxitan, gaizki ulertzea.

quae vellem (I, 10)
Tantum inter densas umbrosa
cacumina fagos (II, 3)
te Corydon, o Alexi (II, 65)
magnus ab integro saeculorum
nascitur ordo (IV, 5)
Nec varios discet mentiri lana colores
(IV, 42)
Prima Syracosio dignata est ludere
versu / nostra neque erubuit silvas
habitare Thalea (VI, 1-2)

gogora yatordezan soñurik gozuenak
menditontorr itzaltsu pago zarrez
beterikuetara
ta ik, Koridon, Alexiri
Urte luzien ondorik, atzera dator
garai zoruntsuba
Ezta ixango ur gorritan artulia (lana)
sartu biarrik
Lenengo aldiz jolaztu nintzan artzain
abestijetan; Talia, ba, etzan lotsatu
bixtantzen beresijetan

Garbizaletasuna eta adkulturazioa, eman dezakeenaren kontra, ez daramatza Miangolarrak urrutiegi: damurik agian, hortik ateratzen baitu gehienetan etekin handiena. Hain garaikoak diren adizki trinkoak itzulpenaren mesedera datoz –nire gusturako– beste itzultzaile askorengan gertatzen den bezalaxe –irakur bitez, bestela, Orixek latinetik egindakoak–: «Non iniussa cano» (VI, 9) ederki jasotzen da «Ez dasadaz agindu bakuak» lau batez; edo «Quo te, Moeri, pedes? an, quo via ducit, in urbem?» (IX, 1), berriz, «¿Nora zarue anak, Meri, bidia darrain Urira ete?» doto-rearekin; etab. «Maitagarrijak» hitzarekin bai *Musae* (edo *divae*, horien gainean denean, edo *Pierides*) bai *Nymphae* itzultzen ditu (ez beti ordea: II, 46 lerroan «lamiñak» dira eta III, 9 eta V, 75 lerroetan «lamiñatxuak»); *heroes* «gizon txalogarriak» dira batzuetan (IV, 26), beste batzuetan «ospe andiko gixonak» (IV, 16); *Hesperus* «illuntzeko ixarra» (X, 77); etab.

Garrantzi handiko datua izan edo ez izan, froga daiteke Miangolarrak erabili zuen edizioa Minelliusena izan zela edo, gutxienez, horretatik ateratako bat. Joannes Minellius holandarrak (1625-1683) eskolarako latin testuak editatzeko modu berri bat zabaldu zuen Europa guztian: batik bat XVIIIgarren mendean hark egindako Virgilioren edizioaren moldaketa ugari argitaratu ziren, horietako bi gutxienez Espainian: Manuel Ballesterosena (Madrilen, 1746an eta 1796an) eta Pablo Antonio González Fabrorena (Madrilen, 1773an), nahiz eta bien arteko aldea benetan txikia izan. Miangolarrak aurrean izan zuen testuak hiru edizio espainiar hauetako bat izan behar du, edo Espainiatik kanpo egindako Minelliusen beste edozein, edo nahiz hauetatik nahiz haietatik ateratako izenik gabeko eskola edizioen bat. Minelliusen testuan badira zenbait pasarte oso argi ez dauden arrazoiengatik letra etzanean doazenak: «deus nobis haec otia fecit» (I, 6), «nimium ne crede colori» (II, 17), «trahit sua quemque voluptas» (II, 65), «quis enim modus adsit amori?» (II, 68), «Iovis omnia plena» (III, 60), «Grandia saepe... surgit paliurus acutis» (V, 36-39), «non omnia possumus omnes» (VIII, 63), «Fors [sors *Minellius*] omnia versat» (IX, 5), «Omnia fert aetas» (IX, 51). Nekez aurkituko da, Virgilioren edizioen baso sasitsu eta mugaezinean, pasarte hauek guztiak eta hauek bakarrik nola edo hala nabarmentzen dituen beste edizio bat: Miangolarraren itzulpenean guztiak daude –bakar bat izan ezik, lerroa itzuli ez delako– letra etzanean.³⁰ Orripeko bi ohar baino ez ditu

(30) II, 68 ez dago etzanean 1912ko edizioan baina bai *Euzkadi* aldizkariko bertsioan; berbera gertatzen da aipatu IX, 5eko hitzekin; VIII, 63 ez da jasotzen, gorago esan dudana bezala, ekloga

Miangolarraren 1912ko itzulpenak: bata III, 86ari jarria eta bestea VI, 19ari. Ez dago –niri behintzat ez zait bururatzek– inongo arrazoirik bi ohar hauek ipintzeko beste batño ere jarri ez denean, pasarte hauek ez baitute aparteko zailtasunik ez garrantzi berezirik, ezta gutxiago ere; oharrok, bestalde, latinez daude: ezin da izan, testua ikusi gabe batek pentsa lezakeen bezala, gaztelania –eta euskara– saihesteko irtenbide bat, eurrez sartu dituelako itzulpenean bertan gaztelaniazko azalpenak. Bi oharrak Minelliusen ediziotik daude jasota hitzez hitz: «Bucolicis vitula, epicis taurus, tragicis hircus proponebatur carminis praemium» (15 orrialdean) da III, 85eko 43garren oharra osorik, eta «Neque enim nisi vincti vaticinabantur» (26 orrialdean) VI, 19ko 24garren oharren lehenengo esaldia («Neque enim nisi vincti vaticinabantur, Silenus, Prote[us], Faunus, ceterique Semidei»). Dudarik ez da Minelliusenak direla bi ohar hauek: ulertezina egiten da, berriz, ohar hauek ipintzeko Miangolarrak izan zezakeen arrazoia.³¹ Miangolarraren kasuan Bonaparteren eskuizkribuaren egile ezzagunarenean bezain behartsu ez bagaude ere, bere mahai gainean egon zena Minelliusen edizio bat izan zela jakiteak, haren testuaren zeinahi xehetasun argitzeko

honetako 62 eta 63garren lerroak ez dituelako itzuli Miangolarrak; azkenik, VIII, 75 lerroko «numero deus impare gaudet» ikusi dirudan Minelliusen edizioetan borobilean dator baina Miangolarrak etzanean dakar: Minelliusek nabarmentzen dituen esaldien modukoa izanik, baliteke Miangolarrak bere kasa jartzea etzanean –edo, noski, Minelliusen ediziotik moldatutako besteren batean bai egotea eta hori izatea, zuzen edo zeharka, Miangolarrak ikusitakoa–. Bada beste puntu bat non Minelliusen testutik aldentzen baita: I, 36garren lerroan, gaurko edizio on guztiek *Amarylli* ematen dutenean, Miangolarrak «Galatek» itzultzen du eta, ohiko parentesien artean, honela azpimarratzen du bere aukera: «'nota bene' no es Amarilis». Lerro horretan *Galatea* ulertzea *Amaryllisen* ordez Francisco Sánchez de las Brozas 'El Brocense' –Pirinioetatik gora Sanctius– gramatikariaren zuzenketa bat izan zen –nahiz eta, antza, Fulvio Orsinik lehendik eginda izan–: zuzenketa hau zabaldu samartua egon zen Virgilioren eklogak alegorikoki irakurtzen ahalegintzen zirenen artean, baina espainolez egin ziren itzulpenetan bai jaso zen, behin baino gehiagotan, Sanctiusen *coniectura ope ingenii* ausart hau –bere gainerako gehienak bezalakoa–, itzulpenen testuan bertan edo –ez gutxitan– oharren batean: adibidez oraindik ere Ochoaren edizioan, ez testuan ez itzulpenean onartzen ez bada ere, dauden ohar gutxietako bat horren berri emateko sartzen da (*Obras completas de P. Virgilio Marón*, traducidas al castellano por don Eugenio de Ochoa..., Madrid 1869, 747). Miangolarrak oso ondo ezagut zezakeen Sanctiusen proposamen famatu hau beste edozein itzulpen edo ediziotan ikusia zuelako –era honetako oharren batez nabarmendua–: hemen ere, Bonaparteren ondareko eskuizkribuarekin bezala, Minelliusen edizioak espainolezko itzulpenik ez dakarrenez oso egiantzekoa izango litzateke Miangolarrak itzulpen batera jotzea eta hor aurkitzea honi buruzko azalpenen bat; ez litzateke batere harritzekoa izango itzulpen hori Ochoarena berarena izatea. (Miangolarrak erabilitako Minelliusen edizioari buruzko lerro hauek idatzi eta gero, gorago ematen ditudan xehetasun bibliografikoak zehazteko asmoz *Bethlebeum* olerkiaren lehenengo edizio bat ikustera joan naizenean honako hau aurkitu dut aipatu edizioaren hirugarren orrialdean: «Para compulsar las citas, me ha servido la edición *Jobannis Min-Ellii*». Zailantzarik gabe bada, Miangolarrak eskura zuena Minelliusen edizioa zen, nahiz eta inoiz eta gorago esandako asmoekin beste edizioen batera ere jo).

(31) Badira eredu honek lagatuko beste arrasto batzuk. I, 30 lerroaren itzulpenari Miangolarrak hau gehitzen dio parentesi artean: «Galatea, pastora que simboliza a Mantua» eta, hitz batzuk geroago, «Amarilis a Roma»; jakina, exegesi hau toki askotik etor daiteke, baina Minelliusek ia-ia hitzez hitz esaten du gauza berbera: «Ex quo Romam veni, relicta Mantua» (52 oh.), «Per hanc [sc. Amaryllis] Roma intelligenda...» (61 oh.), «Apud Galateam, seu Mantuam» (62 oh.). II, 31n Pan aipatzen denean, honako hau gehitzen du parentesi artean, beti bezala: «dios de los pastores»; edonork dakien gauza da, dudarik gabe, baina Minelliusek ere hortxe azaltzen du eta hitz berekin: «Deum pastorum» (49 oh.). Hauek bezalako adibide gehiago jar litezke.

eman dezakeen laguntza emateaz gain, begien aurrean jartzen digu bestela ezin ezagut genezakeen Miangolarra bat. Minelliusena eskola edizioa da erabat, Virgilioren testuaren xehetasun oinarritzkoenak –eta ez dira uste izaten den bezain errazak– argitzeko zuzendua alegia, eta xede horretarako guztiz egokiak dira dituen ohar txiki ugari baino ugariagoak –oharrak ere, gorago ikusi den bezala, latinez–: alde honetatik begiratuta, beste edozein edizio bezain ona izan liteke Minelliusena eta ez luke lotsarik izan beharko atzoko nahiz gaurko beste edozein eskola edizioaren ondoan. Era honetako liburua izanik eta Virgiliorena delarik testua, gutxienekoa da zaharkituak egotea edo ez egotea Minelliusen edizio hauek: beharbada harrigarri samarra izan daiteke hori izatea Miangolarrak eskura zuena baina, esan den legez, oso harrera ona eduki zuten edizioak izan ziren Minelliusen edo Minelliusenetatik egindako hauek.

Nago –xelebrekeria hau aipatuz bukatzeko– lehenengo eklogak, Miangolarraren itzulpenean, kolore etxetiar berezi bat hartzen duela: esango nuke Tityrok galdu eta berreskuratzen dituen lurretan Miangolarrak eusko aberriaren isla bat ikusarazi nahi izan duela, eta lurrok lapurtzeko zorian egon den *impius miles* hartan, *barbarus* hartan, aberria itotzen duten indar kanpotarren ikur bat. Ikus dezagun: «servitio... exire» (I, 40), Miangolarraren eskuetan, «arrotsen buztarrpetik urrteterik» bihurtzen da, ekloga osoan zehar arrotzen mendean pasatutako mendetasunik aipatzen ez denean –ezta ere, orobat, honen inguruan egon diren iruzkinetan–. Ustez Octaviano denaren ahoan jartzen den lerroak, «Pascite ut ante boves, pueri; summittite tauros» (I, 45), honako gehiketa hau erakusten du: «Ia, gaztiak! basoratu zeuen beyak, buztarrtu idijak, eta bixi zaitezte, nai legez, zeuen lurretan»; Miangolarrak bere buruari ametitzen dizkion askatasunak eta liberalkeriak alde batera utzita, azken «zeuen lurretan» hori ezin da atera, ezta hurrik eman ere, jatorrizkoan irakurtzen denetik. Hurrengo lerroa, «Fortunate senex, ergo tua rura manebunt» (I, 46), honela moldatzen du Miangolarrak: «Zorionekua zu, zeure lurren jabe geratzen zaran, aguretxu ori»; askeegia da, «tua» predikatibotzat hartzen badugu ere. Honen oihartzuna egiten duen bertsoak, «Fortunate senex, hic inter flumina nota...» (I, 51), itxura hau hartzen du: «Zorionekua, bai, zu, benetan, aguretxua. Emen, *jayo ziñan* errekatxu ta iturri ertzetan...». Azkenik, I, 64ko «hinc» «geure aberritik» bihurtzen da. Laguntza hauekin sinbolismoa erraz datorkio burura edonori: itzulpenaren lehenengo edizioan, *JEL* aldizkarian, oraindik errazago.

Miangolarraren itzulpen honek merezi ez duen zori txar bat izan du: egia bada on Gregorio Mujikak Iturriagaren bien ondoan argitaratu zituela lehenengoa eta hirugarrena, Ibiñagabeitiak, gaztetan irakurrita zuela bazekien arren, berea egin zuenean ez zen Miangolarraren itzulpenaren ezerekin gogoratzen; Orixeren gogarakoa ba omen zen Miangolarra: haren «buen gusto e ingenio», klasikotasuna, «ingenio flexible y fácil» aipatzen ditu, baina ez espresuki Virgilioren itzulpenaren gainean hitz egitean.³²

(32) Ibiñagabeitiak dioena, zehazki, hau da: «Auek bai [sc. Miangolarrak itzulitako eklogak, Iturriagarenak ez bezala], gazterik irakurri nituen eta etxean urti nituen liburuen artean au ere an izango da nunbait, erre zitzaizkidanen artean ez bazen, ainbeste liburu erre bai zitzaizkidan... Baiñan itzulpen ontaz ere, nekez ezer esan nezake igaro den urte samaldak ezaipit irizpiderik borobiltzen uzten» (A. Ibiñagabeitia, *Bergiliren Unai eta Alor-kantak*, I. Ruiz Arzalluz ed., Donostia 1992, 5). Orixeren hitzak hain zuzen ere aipatu *Quejidos de mi salterio* liburuari egindako iruzkinetik daude hartuta: *Enzkeadi*, 1929ko apirilaren 25, orain idazlan guztien hirugarren tomoan, 296-299. Mujikak

Handik gutxira, 1923an, lehenengo eklogaren itzulpen bat kaleratu zen liburuxka gisa, Luzio Arregik egina, eta 1925ean berriz argitaratu zen *Euskera* aldizkarian.³³ Oro har, eta hitz lauz egindako bati dagokion bezala, itzulpena zuzena da eta koska gehiegi gabea. Baditu, hala ere, espero zitekeenetik urruntzen diren pasarte batzuk: I, 5eko «silvas» «arkaitzak» bihurtzen dira; I, 9ko «boves» –Bonaparteren ondareko eskuizkribuan bezalaxe!– «ardiak»; I, 27ko «libertas» susmagarri samarra den «nere buruaren jabe izan naiak, askatzeak» luzeegi bat. Baliteke aldaketa hauek Arregik Virgilioren eklogetan aurkitu behar zuen artzainen munduari buruz izan zitzakeen aurreiritziei erantzutea. Asmakizun osoak dira, eta ulertzen zailak, beste hauek: «protenus» «urrutira» izatea (I, 13) edo «inter densas corylos» «ur zaprasta-artean» bihurtzea (I, 14). Exegesirako gogoia ere ez da falta: «huic nostrae...» «Mantua» da besterik gabe (I, 20); I, 4-5 lerroen itzulpenari «ezeren buru austerekin gabe» tartekatzen zaio, argiagi emateko asmoarekin nonbait.

Gure zerrenda labur honetako orain artekoak baino gehiago eta arretatsuago aritu zen antzinateko latindar klasikoen itzulpengintzan Andima Ibiñagabeitia Idoiaga (1907-1967): 1954 eta 1955ean *Bukolikak* argitaratu zituen *Euzko gogoia* aldizkariaren orrialdeetan, 1966an Bilbon kaleratu zen *Bergiliren idazlanak osorik* liburuan *Georgikak* (eklogen bere itzulpenarekin batera eta Onaindiak egindako *Eneidarenarekin*), eta Ovidioren *Ars amatoria* ere itzulita laga zuen, orain dela oso gutxi arte

ere, gorago esan bezala, aipatzen du: «Miangolarratar Z[esareo]k euskeratu ditu *Egloga* batzuek. Iturriagak euskeratutako ber-berak (lendabizikoa ta irugarrena) ere, oen artean daude [gogora Mujikak hau idazten duenean I, III, V, VII, IX eta, beharbada, II eta IVgarren eklogak baino ez direla argitaratu]. Berdingeak dira bi itzulpenak. Iturriagarena itz-neurtuetan egiña; bestea ez. Ernaniarrarena gizpuzkoarren euskeraz; Miangolarrarena Bizkaiko euskeraz. Errez irakurtzeko ta denok ondo ulertu zezaten idatzia Iturriagarena; euskeraren garbitasuna beti gogoan zuala egindakoa Miangolarrarena (*Ernaniar ospetsuak...*, 25). Izen bereziei dagokienez ez zaio sistema jakin bati jarraitzen: morfologiaren aldetik, gehienetan erdararen bitartez sartutako aldaketak onartzen ditu (*Titiro, Melibeo, Koridon, Anfion, Arazinto, Palemon, Egon, Polion, Babio*, etab.), baina beste batzuetan nominatiboaren markatzaletan hartzen bide duen azken letra kentzen saiatzen da (*Galate*, nahiz eta batzuetan *Galatea* itzuri, *Sciti, Britani, Menalka, Sizili* baina inoiz *Sizilia, Neere, Mebi, Alzipe, Meri, Arethuse, Menali*, etab.), eta beste batzuetan Aranatarren arauetara hurbiltzen da (*Kormis pro Chromis, Kesara, Emasil pro Mnasyllus*); grafiaren aldetik, badirudi jatorrizkoaren letrak euskal ortografiara moldatu nahi izan dituela (*Afrika, Kreta, Koridon, Menalka, Sizili, Dirze, Arazinto, Mikonis, Alzimedon, Konon, Babio, Mebi, Kumas, Luzina*, etab.) eta hutsak ematen dute *Sciti, Askra, Escila, Sofocles, Circe, Cremona, Cirno, Creta* (beste nonbait *Kreta, Varo, Venus, Timavo* bezalakoek; badira, bestalde, irizpide orokor hauetatik ar dauden gutxi batzuk: *Erroma* kenduta, *Ziña* pro *Cinna* eta *Liño* pro *Linus, Ararim* pro *Arar* (akusatiboa nominatibotzat hartuta), *Iola* eta *Jola* aldaerak *Iollas* emateko (hasierako *i* letra bokala izanik), *Pasiphae* eta *Arethuse* (*ph* eta *th* multzoak gordeta alegia, besteetan egiten ez duen gauza, ezta geminatuekin ere, *Aganippe* salbuespena albo batera lagata); *Aeta* pro *Oeta* (inprimatze hutsa beharbada), etab. (Honetan ere, aipatu bi aldizkarietan irteerako lehenengo bertsiotik bigarreneko aldaerak daude: badirudi aldaera gehienak jatorretik arruntera doazela, alegia *Melibe, Dafni, Titire* bezalakoak direla lehenengo edizioan hobesten direnak eta bigarrenean *Melibeo, Dafnis, Titiro* bihurtzen direla; baina kontrako zentzua ere ikusten da: lehenengo bertsioko *Galatea* edo *Mebio* batzuk, adibidez, *Galate* eta *Mebi* dira bigarrenean, etab. Momentuko apeta hutsak ere, beraz, izan zuen zerikusirik).

(33) *Euskera*, 6 (1925), 35-39 aldizkarian argitaratu zen Durangoko Euskal Egunean saritua izan zelako, orripeko ohar batean denez. 1924 eta 1927 bitartean hiru itzulpen labur argitaratu zituen *Euskal esnalea* aldizkarian, bere beste hiruzpalau olerkitxorekin batean: Tibulloren I, 10, Carulloren III, Ovidioren Ierro batzuk (*Epist.* X, 19 hh.).

argitaratu gabe egon bada ere (*pornografía* zela iritzi ziolako Orixek).³⁴ Ibiñagabeitiaren obrak –eta bizitzak– ezin hobeto ordezkatzan du hirurogeietako hamarkada arte eta XXgarren mende osoan zehar –lehenagotik ez bada– gutxienez idazle eta irakurle askorentzat indarrean egon zen kultur eta literatur ideologia bat: euskal liburuaren betebeharrak ia-ia bakarrik hizkuntzaren bizitzari laguntzea denez gero, berdintsu zen liburu hauek itzulpenak izan edo ez izan, garrantzizko gauza bakarrik euskara jatorrean idatzita egotea izanik, hau da, euskara egokian; itzulpenek abantaila handi bat dute, beste askoren artean: literato onak gutxi dira berez eta nekez hazi daitezke, baina hiztun eta idazle jatorrak, garbiak, itzulpen txukunak egiteko gai diratekeenak, bai hezi daitezke; hauek behar eta komeni ziren liburuak itzultzeraz jarrietz gero polito konpon zitekeen, eta gainera epe labur samarrean, euskarak eta euskaldunak zuten gabezia latzena. Honela azaltzen du kontua –hamaikagarren aldirik– Ibiñagabeitiak berak:

Bainan bestelako idazleen lanetan [sc. eliz liburuak ez direnetan] inor gutxi murgildu da aien asmakizunak euskal soinekoz apaintzeko. Lan bearrezkoa izan ordea, orixe, inoiz euskerak burua yasoko badu. [...] Aipatu euskeltzaleak ederki yabetu dira, euskerarik ezin ditekela idazle ospetsuekiko sor ta gor. Ludian izan diran literatura-zale aipatuenen burutapen, iduri biotzondo xamur, amets-goxoak gure izkuntzaz yantzi bear ditugu. Lan neketsua noski, baina noraezkoa. Gure elerti-baratza ugari, idazle yatorrez aberats agertu baledi, ez litzaiguke lan ori ain bearrezkoa izango, ain urri, ain exkas dagerkigun ezkeru, burubelarri ekin bear diogu eder-lan guziek euskeratzen. Orrela gure mintzoa gaituko dugu eta, bide-nabar, euskaldunei euskeraz beren adimen-argia ta gogoa asetzeko bidea gertuko diegu. Menperatu-izkuntza geyenak itzulpenetan izan dute geroko loraldiaren oñarria [...] Elerti lan batzu, elerti osoaren oñarri gertatu dira. Urtez zaarrak, mamiz beti gazteak, alajaña. Gure izkuntza ere, bestekin zer ikusirik izan ezarren, literatura gaietan ezin ditekela izkutu ta bakar izan. Gaiok, beti ere berriak dirala oartzeko, aski dugu gaur eguneko teatroa zear ibillaldi bat egitea.

(34) Ibiñagabeitiaren bizitza xehetasun handirekin berreraiki ahal izan da Estibalziko beneditarrek gorde dituzten gutun eta dokumentuei esker: beste leku batean honetaz jarduteko abagunea izan dudanez gero («Sarrera», in A. Ibiñagabeitia, *Bergiliren Unai eta Alor-kantak...*, vii-lxv), nahikoa izango da hemen haren bizitzaren mugari garrantzitsuenak aipatzea: jesulagunekin ikasi zuen baina apaizteko zegoenean utzi egin zuen Lagundia; Bizkaian, Portugalen, Madrilen, berriz Bizkaian bizi izan zen 1947an Parisa ihes egin arte bere ideia politikoengatik pairatzen zuen pertsekuzioa zela eta; hemendik –orain bizibide bila– Guatemalara joan zen 1954an eta handik berriz Caracasera 1956an. *Bukoliken* itzulpenaren lehenengo bertsoa, esan bezala, garai hartan Guatemalan argitaratzen zen *Euzko gogoa* aldizkarian atera zen: *Euzko gogoa*, 5 (1954), 142-144, 178 h.; 1-2 (1955), 11 h.; 3-4 (1955), 47-49; 6 (1955), 99-101; hurrengoak, *Georgiken* lehenengoarekin batera, aipatu 1966ko liburuan: *Bergiliren idazlanak osorik, lateratik euskerara eman dituzte Ibiñagabeitiatar Andimak Unai-kantak eta Alor-kantak, aita Onaindiak Enearena, marrazkigin Elorriagatar Xabier*, Bilbo 1966; *Bukolikak* eta *Georgikak* kritikoki argitaratuta atera ziren aipatu 1992ko edizioan: testuaren historiaren xehetasunez eta Ibiñagabeitiak utzitako eskuizkribuek sorrarazten dituzten ekdorika arazo interesgarriez nire aipatu edizioaren «Sarrera» ikus daiteke (xliv-liv). Ovidioren *Maita-bidea*, esan bezala, argia ikusi gabe egon da Arrietak atera duen arte: A. Ibiñagabeitia, *Ovidioren Maita-Bidea*, A. Arrieta ed., Bilbo 1994. Badakigu hauetaz gain klasikoen beste itzulpen batzuk egin zituela: Horazioren *Carmen saeculare* delakoaren hasiera gutxienez, Lucrezioren pasarte batzuk, Catulloren zer edo zer, beharbada *Eneidaren* zatiren bat, etab., ez denak –dakidalarik– gaganaino iritsiak.

Gure izkuntza oraindik ez bait da gertatu Euskadiko izkera bakar, alegiñak egiten ari dira euskal idazleak aberri-izkera gaitu ta asmo garaienatarako ere egokitzen. Ezbairrik gabe, xede ori iristeko biderik egokiena, itzulpena da, ots, gure artean ezagun ez diran arrotz-idazleen bulko ta gogoetak, sakonenak ere, euskeraz zintzoki taiutzea. Ortara oldartu ziran, aurrenekoz, ainbat erri-izkera zokoratu, egun elerti gaindegiak iritxi dituten ainbat izkuntza.³⁵

Esan bezala, asmaketa ez zen Ibiñagabeitiarena –gogoratu, esaterako, Mogelegin edo Iturriagarekin– baina bai izan zen Ibiñagabeitia ideia honen jarraitzaile sutsuenetako; aldeztzaile goren, jakina, Orixe zen. Itzuli beharrekoa asko eta askotarikoa baldin bazen, Orixerentzat eta haren jarraitzaile zintzoenentzat argi zegoen greziar eta latindar klasikoek ere bada ere zoko bat izan behar zutela itzulgaien artean, eta horrela lotu zitzaizkion antzinateko liburu entzutetsuenak itzultzeari, betikoak eta edonongoak diren arrazoiengatik. Ez zetozen ordea denak bat, ez itzulpenen beharrek ere ez –oraindik gutxiago– itzuli beharreko liburuekin; honela hasten da Ibiñagabeitiak 1966ko ediziorako egin zuen hitzaurrea:

Berriz ere itzulpenak? Bai, irakurle, berriro itzulpenak. Gure artean itzul-lanak ainbat etsai dituen eginbearrik ez tut uste arki ditekunik, zenbait urtez gero batez ere. Ala ere, gure izkuntza nai genuen mailla iasoan ikusi nai baldin badugu, itzul-lanean iardun bear ko dugu oraindik ere zati eder batean [...] Itzulpenik aski egin dirala euskeraz esango dit baten batek... Ixo, ixo... Ez ainbeste, eta egin diran geienak ere eliz gaietan, ez bestelakoetan; eta elizaz landa badu beste bearrianik euskera errukari onek. Baiñan zertako itzuli Bergili bai zen idazle zaarrik? Berriagoak eta gaurkoagoak ere bagenituen begien aurrean antxiñako klasiku igatu oriek baiñon ernagarriagoak... Bai gero? Norbaite esan du, eta esan ezpadu neonek diot, iru izan dirala mundua mundu eta mendeak mende eutsi dioten olerkariak: Homer, Bergili eta Dante, aurreneko biak batik bat. Merezi zuen, beraz, Bergili-ren lan osoa euskeratzea.³⁶

(35) Lehenengo paragrafoaren erreferentzia honako hau da: A. Ibiñagabeitia, «Zaitegiren idazteie buruz», *Euzko gogoa*, 1950, 10; bigarrenarena beste hau: A. Ibiñagabeitia, *Euzko gogoa*, 1954, 70 (J.R. Jiménez, *Platero ta biok*, Ametzagatar Bingenek itzulia, Montevideo, 1953 liburuarren iruzkina).

(36) A. Ibiñagabeitia, «Ataritxo», in Id., *Bergiliren Unai eta Alor-kantak*..., 3; honela jarraitzen du aipua –hona ekartzea merezi duela uste dut–: «Gezurra dirudi, egi borobilla izaki zoritxarrez, oraindik egiteko geneukala bearrezko lan ori. Eta au gaiñera, are lotsagarriagoa: gure lurraldean zerbait loratu izan bada, latin-ikasketak loratu izan dira aspaldi aspalditik Baiona, Iruñe eta Gazteizko seminarioetan, baita iosulagun, karmeldar, pasiotar, prantzizkotar eta beste eleiztar ikastetxe ezin-zenbatu-alean ere. Eta zer? Auxe; iñortxo ere ez tala arduratu latindar eta grezitar auktoreak euskerara itzultzen; bidenabar egin zekaketen lanik ere ez dutela egin euskerari laguntzeko... [...] Txillardegik dionez, 'artearen eta literaturan, beraz, molde zaharrez ahaztutzea da lehenengo urratsa' (*Huntaz eta hartaz*, Baiona 1965, 88 or.). Nik enuke oinbesterik esango. [...] Alare, Txillardegik berak dionez, 'badago gizonaren aldazten ez dan zerbait: gizonaren gizatasuna ain zuzen. Eta hunengatik Homero baiño olerkari haundiagorik ez omen da izan, eta nekez izango...' (loco citato 89 or.). Orregatik berorregatik da olerkari aundi Bergili ere, menderik mende eutsi diona eta oraindik ere eutsiko diona. Idazle aundiek eta ertilari garaiek bear dute izan gure lan guztien eustazpi eta oiñarri. Bach ezta sekulan ahaztuko, eta musikari kaxkarra litzake Bach baztertu ta arbiutuz, aren lan ezilkorretan bere gogoa eradan gabe Schönberg baten dodekafoni urratuan murgilduko litzakena. Ravel *Dafnis eta Kloe*-ren egille aundiak esaten zuen egunero edaten zuela Bach-en iturri gardenetik. Eta iñork ez dio ukatuko berrietasunik, ezta gaurkotasunik ere, Ravel musikarietan garaienetaoari. [...] Eta auxe ere esan bear dut: Bergili, antxiñako beste idazle asko bezala, oraindik ere gaurkotasunez gaiñezka dagoela. Bart ain zuzen,

Beharbada argiago hitz egiten du –ez ordea, gezurra badirudi ere, etsiago– hark berak 1966ko liburuari Venezuelako *Eman* aldizkarirako egin behar izan zion iruzki-nean:

Oraingo idazle berri-zaleen artean itzulpenak ez dute geienetan girorik arkitzen, batez ere antxiñako klasikoetatik egindakoek. Badira aipatu euskal-idazleen artean, alako itzulpenak ez-ezik, antxiñako auktore guztiak ere deplauki gaitzesten ditutenak. Ez omen zaizkie atsegin, eta kito: bijoaz inpernura. Zorionez baña, euskal-idazle guztiak eztaoz bat alako iritxi-extremistekin, eta oraindik badira klasikoen denduna ta zentzuna aintzat ditutenak. [...] Gure izkuntzak, beste izkuntzak bezela, bear bezelako evoluzioa egingo baldin badu, klasikuen idazlan aundietan sendotu bear ditu bere oinarriak. Eztala latin-jatorrikoa esango du norbaitek, gure euskera. Ingelesa eta alemana ere eztira latin-jatorrikoak, baiña gu ta aiek latindar zibilizazioaren oboan ari gera, aien giroan bizi gera, beraz aiengandik jaso bear dugu bizi-arnasa ere gure izkuntza pizkortu eta indartzeko. Ezta beraz bertan bera uztekoa, eztare muxinka alderatzekoa itzulpen aundi au, aintzat artzekoa baizik.³⁷

Esan beharrik ez dago, ez zuen irabaziko Ibiñagabeitiaren –eta, ez dezagun ahatz, beste zenbaiten– ikuspuntu honek: are gehiago, aspalditik zeukan galduta partida, eta honen froga onena da 1966ko liburuak izan zuen harrera edo, hobeto esateko, harrera eza. Ordurako nagusitzen zihoazen ‘gazteen’ harrikadaren baten beldur zen Ibiñagabeitia: baikorregia zen, hori ere ez baitzen izan: iruzkin bi egin ziren –daki-danean– Euskal Herriko aldizkarietan, bata bere adiskidea zen on Nemesio Etxanizena eta bestea Basarrirena, biak epelak eta azalekoak.³⁸ Zalantzarik gabe, Ibiñagabeitiaren itzulpen hau –eta, oro har, euskal literaturak izan behar zuenaz zuen irudipena– ez zen mundu hartakoa.

Atenas-ko Piraikon theatron-ek Sopokel-en *Elektra* eman zigun emengo Unibersidadeko teatro ederean: gaiñezka zegoen gazte iendez. Gaur Euripides-en *Medeia* emango dute eta atzo baiño iende geiago bilduko gera. Gizonak berdintsuak gora-bera, ordukoak eta oraingoak. Eta nola bizi-arazi zituten antzezleri aiek... Ni birlorutata gelditu nintzan eta ni bezela beste asko txundituta. Ondo dakit gure itzulpen au askotxok zoko bazterrera botako dutela, are urrunago bialtzen ezpadute. Ez al dute bada, gurea baiño itzulpen osoago ta ederrago bat, Olabide-ren *Idazteuna* alegia, Antipodetara bialdu? Ez naiz ni asko estutuko ara bialtzen baldin badute ere; an ere etxean arkituko du bere burua, lana Bergili-rena izaki illezkorra baita, ta illezkorrak beti ta nun-nai bizirik irauten dute, iltzeko beldurrik gabe».

(37) *Eman. Cuadernos vasco-americanos*, 3-4 (1967), 33; orain aipatu 1992ko edizioan irakur daiteke, 129-130 orrialdeetan.

(38) *Zeruko argia*, 1967ko urtarrilaren 22, 9 orrialdean eta *ib.*, 1967ko ekainaren 25, 6 orrialdean; beste bat, esan bezala, Ibiñagabeitiak berak egin behar izan zuen *Eman* aldizkarirako; Venezuelako *El Universal* egunkarian ere aipatu zen liburua, Ibiñagabeitiak bere gutun batean esaten duenez, baina pentsatzekoa da aipamen bat baino ez zela izan (ikus, zehaztasun gehiagorako, aipatu I. Ruiz Arzalluz, «Sarrera», xxvi-xxvii). Izan ere, Ibiñagabeitia ez zegoen behar bezain etsita. *Eman*-eko iruzkinean (1992ko edizioko 130. orrialdean) honela zioen: «Liburu au egin dutenak ondo baño obeto zekiten *agur* baño *egur* geiago irabaziko zutela. Alare eztira koldartu...»; Zaitegiri igorritako gutun batean (1967ko urtarrilaren 24an) hau esaten dio: «Gure Bergili-ri egingo dizkien arrikaden zai nagoela, batez ere eskola berriko zakur amorratuek; alare ez tut damu egin lana. Beaiiek egin dezatela guk baño obeki, kapaz baldin badira»; eta orobat 1966ko edizioari jarritako «Ataritxo» hartatik aipatu ditudan zenbait pasartetan.

Itzulpena, hitz lauz eginda eta euskarak ametitzen dion literaltasun handienaz, garai eta era honetako gainerako itzulpen gehienen antzekoa da, haren ezaugarri eta bereizgarriak bagagozkie. Izan ere, ez zaio falta antzinateko testuen itzulpen gehienek izaten duten akats ohikoen eta pairagaitzenetakoa, alegia exegetikoa izatearena. Bospasei adibiderek nahikoa izango da Ibiñagabetiaren itzultzeko modua erakusteko.³⁹ «Ultima Cumaei venit iam carminis aetas» (*Ecl.* IV, 4) euskarara aldatzen duenean beste gauza bat bihurtzen da: «Onatx etorria Kumas-ko igarleak iragarri azken garaia»; latinezkoan ez da igarlerik ageri, irakurleak ezagutzen duen igarle batek asmatu kantu edo poema bat baizik. «Nec nautica pinus mutabit merces» esaldiak (*Ecl.* IV, 38-39), irakurleren bati bitxia gertatzen bazaio ere, hori baino ez du esan nahi, hau da «eta pinu itsastarrak ez du salgairik trukatu» eta zailtasuna, nonbait egotekotan, *nautica* hortan egongo da, baina «itsas-ontziek ez dute salerosketarik egingo» edukiaren exegesi bat da, alferrikakoa –hain esanahi argi batek ez duelako exegesiaren beharrik– eta okerra. «Inflatum hesterno venas, ut semper, Iaccho» (*Ecl.* VI, 15) lerroak beste itxura bat hartzen du honela itzultzen denean: «zaiñak puztuta zeuzkan aurregunean edan Iakus-en edariz», Virgiliorenean ez edaterik ez edaririk ez «Iakus»-ena den ezer ez dagoenean. *Georgiketan* berbera gertatzen da: «crescentique [kimuari alegia] adimunt [gainerako adarrek] fetus uruntque ferentem» (*Georg.* II, 56) honela argitzen digu «eta aziko balitz ere igaliak ekarteko indarrik eluke izango eta ekarriko balitu ere, bertan erreko (galduko) lirake»; «Hic labor; hinc laudem fortes sperate coloni» (*Georg.* III, 288) hau bihurtzen da Ibiñagabetiaren eskuetan: «Lan aundia ematen dute noski, alare ortixik atera dezakete lugin azkarrek onurarik aski ere». Halako milaka daude bi itzulpen hauen orrialdeetan.⁴⁰

Bada sail bat agian exegesiaren barruan ere erraz sar genezakeena baina hobeto ulertzen da besterik gabeko fideltasun eza bezala edo, inoiz, exegesi oker baten ondorio bezala. «Percussa fluctu litora» (*Ecl.* V, 83) oso gauza desberdin bihurtzen da: «izpazterra astintzen duten uñen otsa»; *Georg.* II, 68ko «casus abies visura marinos», hau da itsasoko gertakizunak ikusiko dituen pinua, ontziak egiteko erabiliko dutelako alegia, beste hau bilakatzen da: «itsasora begira dagoen lerrondo»; «Iulia unda» (*Georg.* II, 163) «Iulia ibaia» itzultzen du, baina ez dago izen hori duen ibairik antzinateko munduan: «Juliar ura» da edo antzeko zerbait, «Iulia» hori *portus*

(39) Itzultzaileak merezi baino gutxiago luzatuko naiz Ibiñagabetiari buruzko atal honetan, xehe-tasun gehiago nahi duenak nire 1992ko edizioaren sarrerara jotzea duelako; bestalde, ondorengo lerroetan ematen ditudan Virgilioren bertsoen itzulpen 'zuzenak' P. Virgilio Maron, *Bukolikak eta Georgikak*, I. Ruiz Arzalluz ed., Vitoria-Gasteiz 1997 liburutik daude hartuak.

(40) Bada baita exegesiaren beste era bat ere Ibiñagabetiaren gustokoa dena baina nolabait itzulpenetik at dagoena parentesien bitartez bereizten delako. Esaterako, «O quotiens et quae nobis Galatea locuta est! partem aliquam, venti, divom referatis ad auris!» (*Ecl.* III, 72-73) beste hau bihurtzen da: «Oi zenbat aldiz eta nola Galatee mintzatu zaidan! (Itz eder aietatik) zenbait eraman itzatzu, aize, iainkoen belarrietara!»; «tibi deserit Hesperus Oetam» esaldiak (*Ecl.* VIII, 30) honela galtzen du grazia guztia: «Hesper-ek Eta uzten bait du (arratsa dala esateko)»; «et suspensa focus explorat robora fumus» (*Georg.* I, 175) lerro sinplearen ordezkari guzti hau ematen da: «eta sukaldean esegiko dituzu (egur auek) keak zaildu ditzan (goldea osotu aurretik, iakiña)», etab. Zer esanik ez dago beste mota honetako kasuez: «ferat et rubus asper amomum» (*Ecl.* III, 89): «eta elorri zakarrak amomu (lore bat) bekarkio»; «tuus iam regnat Apollo» (*Ecl.* IV, 10): «zure Apol (anaia) agintari bait da»; ehunka daude honelakoak.

Iulius-en zegoen edozeini (emea den edozeini) dagokion adjektiboa da, kasu honetan urari dagokiona; exegesitik oraindik urrunago dago *Georg.* III, 41eko pasarte famatuaren itzulpena: «tua, Maecenas, haud mollia iussa» «zuk agindu bezala, Mekena, maiz agindu ere» bihurtzen da (baina, beherago ikusiko den bezala, Ibiñagabeitiak alboan izan zuen frantsesezko itzulpenak ere badu hemen erruaren zati bat: «où tu m'ordonnes avec insistance, Mécène, de pénétrer»).

Jatorrizkoan ez dauden kontzeptuak itzulpenean gehitzea edo, alderantziz, itzulpenetik kentzea jatorrizkoan daudenak itzultzaileen artean gehien ematen diren ohitura txarretakoak dira, eta Ibiñagabeitiaren bi itzulpen hauek ez dira honetan ere salbuespen: alferkeriaz, zabarkeriaz edota ezjakintasunez –eta euskal letrekin zerikusirik ez duen hainbat eta hainbat itzultzaile famatu datorkit burura, jatorrizko testuetan ulertzen ez dena saihesten ederki jantzita– itzulketan sortu den testua jatorrizkoan zegoen –eta itzul ‘zitekeen’– zerbaiten faltan dago edo, alderantziz, halako inertzia batek eramanda itzultzaileak jatorrizkoan ez zegoen –eta hizkuntza berriak derrigortzen ez zuen– zerbait eransten dio itzulpenari. Bi jarrera hauen adibideen nolakotasuna erraz baino errazago suma daiteke: jasota daude baten batzuk Ruiz Arzalluzen aipatu lanean (xxxvi-xxxvii).⁴¹

Exegesiak betiere, nahitaez, jatorrizkoaren arruntzea –eta pobretzea– dakar: esango nuke hau dela Ibiñagabeitiaren itzulpenetan sarrien eta argien nagusitzen den ezaugarria. Orain arte emandako adibideetan honelako bat baino gehiago ikusi ahal izan bada ere, bihoaz beste hauek jatorrizko latinaren arruntzearen erakusgarri propio gisa. «At non tam turpis pecudum tamen ulla secuta concubitus» (*Ecl.* VI, 49-50), esaldi zehatza nonbait halakorik baldin badago, honela itxuraldatzen da: «ala ere batxo ez zen lizunki aberekin etzan»; «aut dulcis musti Volcano decoquit umorem» (*Georg.* I, 295) «edota sutan egosten ardo goxoa indarra gutxitu dakion» da Ibiñagabeitiaren eskuetatik pasatu eta gero; «quem legere ducem et pecori dixere

(41) Ezaugarri hauekin guztiekin ondo lotzen da Ibiñagabeitiaren –eta beste euskal zein erdal itzultzaile askoren– ohitura –txar– hau: jatorrizko errepikapen zehatz eta hutsetan *variatio* bat sartu nahi izatea. Adibidez, «fortunate senex» bost lerrotan bi biderrez errepikatzen denean desberdin itzultzen da bata eta bestea: «agure zorionsua zu!» (*Ecl.* I, 46) eta «agure doatsua!» (*Ecl.* I, 51); «Pan etiam Arcadia... iudice», *Arcadia... iudice* ablatibo absolutoa izanik, bi era hauetara jasotzen da: «Pan berberak, Arkadi lekuko» (*Ecl.* IV, 58) eta «Pan berberak Arkadi iakile» (*Ecl.* IV, 59), lehenena, bestalde, oker dagoela kontuan hartzeke. Zortzigarren eklogak adibide paregabea eskaintzen du olerki osoan zehar errepikatzen diren *refrain*-ekin. Horietako bat, «Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus» (*Ecl.* VIII, 21, 25, 28a, 31, 36, 42, 46, 51, 57), hiru modu desberdin hauetan itzultzen du: «Ene txirula, asi zaitte nerekin Menali-ko bertsutan», «Ene txirula, asi itzatzu nerekin Menali-ko bertsuak», eta «Asi zaitte, ene txirula, Menali-ko bertsutan nerekin». Gauza berbera gertatzen da *refrain* horietako beste batekin: «Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim» (*Ecl.* VIII, 68, 72, 76, 79, 84, 90, 94, 100, 104) bost modutara agertzen da Ibiñagabeitiaren euskaran: «Ene aztiketok, ekardazute Daphni uritik etxera», «Ene azti-kantok, ekardazute Daphni uritik etxera», «Ene azti-kantok, ekardazute uritik etxera, ekardazute Daphni», «Ene aztiketok, ekardazute uritik etxera, ekardazute Daphni», eta «Ekardazute uritik etxera, ene azti-kantok, ekardazute Daphni». Pasarte famatu batekin bukatzeko: «Nudus ara, sere nudus» (*Georg.* I, 299) honela birmoldatzen du Ibiñagabeitiak: «Golda ezak larrugorri, erein ezak billutsik!». Argi dago –testu klasikoen itzultzaileen aurreiritziak nonbait– Ibiñagabeitiak behartuta sentitzen zuela bere burua *variatio* hauetara makurtzeko. Itzulpen hoben gutxi da hau baino zabalduagorik.

maritum» (*Georg.* III, 124) honela sinpletzen da «saldo-buru diteken arra»; *Georg.* IV, 317ko «Pastor Aristeus fugiens Peneia Tempe», azkenik, hau bilakatzen da: «Aristeu alderrai omen zebillen Peneia (ibaiak) ureztatu Tenpe-ko zelaietan barrena». Ibiñagabeitiaren itzultzeko moduaren beste alderdi bat –oro har bere idazkerarena, esango nuke– topikoetarako joera da. Honetan ere adibideak eurrez eman daitezke: *Ecl.* VII, leku «sub arguta ilice» («arte ozen baten azpian», gutxi gora behera) «gorosti arantzatsu baten itzalpean» bihurtzen da; «gramina» simple bat (*Georg.* II, 200) «belar goxorik» bihurtzen da; «herbae» (*Georg.* II, 411) «belar gaiztoak» dira, horretarako arrazoi berezirik gabe; etab. Batzuetan itzulpena, besterik gabe, oker dago. Esaterako –antzeko adibide bat baino gehiago gorago ikusi bada ere– «castaneasque nuces» (*Ecl.* II, 52), hau da 'gaztainak', «gaztain ta intxaurreak» bihurtzen dira; «pinifer illum etiam sola sub rupe iacentem Maenalus et gelidi fleverunt saxa Lycaei» esaldian (*Ecl.* X, 14-15) «illum» Gallo da eta Menalo eta Lyceoko haitzak Gallogatik negar egiten dutenak, baina Ibiñagabeitiak beste modu honetara ulertzen du: «aitz-gorripeko Menalu lerrondotsuak eta Likeu otzeko mendaitzak ere negar zegiten»: haitz gorripean dagoena Gallo da, ez Menalo, baina egingo nuke hemen ere frantsesezko eredu, azkarregi irakurria, izan dela berriz ere Ibiñagabeitiaren galbidea; «et medio tostas aestu terit area fruges» (*Georg.* I, 298), Ibiñagabeitiaren eskuetan «eta uda beroenean ain zuzen, arloak egon oi dira uztaz gainezka» bihurtzen da, baina bere benetako esanahia honen antzeko zerbait da: «eta bero erdian jotzen ditu larrainak ale erreak»; etab. Hala ere, itzultzaile gehienengan ikusten diren hutsak dira hauek denak.

Bere itzulpena egitean –honetaz ezer esaten ez badu ere– Ibiñagabeitiak 'Les Belles Lettres' izeneko bilduma ospetsuan argitaratuta zeuden *Bukoliken* eta *Georgikenen* edizioak erabili zituen: biak E. de Saint-Denis irakasleak prestatuturikoak eta beronen itzulpenaz hornituak.⁴² Hemendik hartu zuen *Euzko gogo*a aldizkarian atera zen bertsiotan ekloga bakoitzak daraman laburpena, hala nola 1966ko edizioan bai *Bukoliken* kasuan bai *Georgikenean* irakur daitezkeen azalpen, ohar eta laburpen guztiak; eta, hau baino garrantzitsuagoa dena, oso kontuan izan zuen Saint-Denisen frantses itzulpena, beharbada jatorrizko latina baino gehiago. Honen guztiaren frogak emanda ditut beste nonbait (aipatutako «Sarrera», xxvii-xxxi) eta ez dago errepikatu beharrik: xehetasun gehiago nahi duenak hara jotzea du. Bizpahiru adibide eman baino ez dut egingo, Ibiñagabeitiaren jokatzeko era ikus dadin. *Ecl.* VI, 17 lerroko «et gravis attrita pendebat cantharus ansa» (*attrita ansa* ablatiboa izanik) honela gelditzen da Ibiñagabeitiaren euskaran: «binbitartean ardo-txanbil zaharra belarritik eutsita zeukan»; Saint-Denisen itzulpena, berriz, hau da: «il tenait pendant, par son anse usée, un lourd canthare»: Ibiñagabeitiak ez du ulertu *pendant* hemen adjektiboa dela, ez juntagailua, eta hortik sortu zaio hutsa. «Perque horrida castra» (*Ecl.* X, 23) «basa-soroak zear» bihurtzen da; ulertezina da erabat ez badugu kontuan hartzen Saint-Denisen «les camps farouches»: Ibiñagabeitiak *camps* ('kanpamentuak') eta *champs* ('soroak') nahastu ditu. «Naryciaeque picis lucos» esaldiak

(42) Virgile, *Bucoliques*, texte établi et traduit par E. de Saint-Denis, Paris 1983 [1. ed. 1942 eta 2. ed. 1967, baina ez dago alde handirik bien artean] eta Virgile, *Géorgiques*, texte établi et traduit par E. de Saint-Denis, Paris 1982 [1. ed. 1957].

(*Georg.* II, 438) itzulpen harrigarri hau sorrarazten du: «Nariciun-go illarra dakarten oianak»; Ibiñagabeitiak «les bois qui donnent la poix de Narycium» irakurri du eta *poix* 'piketa' eta *pois* 'illarra' nahastu ditu. Bukatzeko —eta 1992an aipatzea ahaztu zitzaidan kasu bat erakustearren—, «impositi rogis iuvenes» (*Georg.* IV, 477), hau da «suen gainean jarritako gazteak» bezalako zerbait, Ibiñagabeitiak «arakifiek lepo egindako mutil gazteak» bitxiaren bitartez itzultzen du, «des jeunes gens placés sur le bûcher» frantse-saren argitan baino ezin dena ulertu: *boucher* 'harakina' eta *bûcher* 'sua' nahastu ditu. Uste dut erraz sinetsiko zaidala hauek bezalako hamar baino gehiago daudela. Egia esateko, adibide hauek muturrekoak dira: mila aldiz ugariagoak dira oker nabarmenegririk gabe frantsesezko testuari latinezkoari baino askoz hurragotik jarraitzen zaizkionak; nolabait, garrantzitsuagoak dira hauek muturreko haiek baino, beharbada hobeto erakusten dutelako Ibiñagabeitiaren lerroz lerroko eta hitzez hitzeko jarrera. Ezin da ukatu, beraz, begien bistan dagoena: begiratuko zion latinari noizean behin Ibiñagabeitiak, baina Saint-Denis frantsesa izan zen bere euskarri sendoena.⁴³

Honela mintzatzen zitzaien Zaitegi Ibiñagabeitiari 1952ko uztailearen 26an Guatemalatik Parisa bidalitako gutun batean: «Montevideo-tik Ametzagak Kikero-ren Adiskidetasuna igorri dit Euzko gogoa-rako: datorren banakoan asiko gera ematen. Gero Kikero-ren Zartzarua igorriko dit: bikain-bikain euskeratu dizkitzu, *kabi bateko txorikume gaituzu irurok euskaltzaletasunean*. Zure lanak atsegin aundiz irakurtzen omen ditu» (etzana nirea). Halaxe zen, ez baitziren garai bereko semeak bakarrik, hori baino zerbait gehiago ere bai: klasikoen itzulpenean jardutea ez da honen

(43) Izen berezien ordainak —honi buruz ere aipamen labur bat egitearren— ez daude irizpide bakar baten arabera eginda. Eduki fonikoari edo, nahi baldin bada, morfologiari dagokionez, honelako tipologia bat egin genezake: a. izenek gaztelaniaz duten itxura bera gordetzen dute baina euskal grafiarekin (*Akiles, Falerno, Jupiter, Alpes, Egipto, Bruto, Kumas, Anakreonte, Polion, Tebas...*); b. latinez diren direnean uzten dira (*Octavius, Pasiphae, Philomela, Styx* eta gutxi gehiago); c. kasu ondarkitzat hartzen dena kendu egiten da (*Oktabi, Bergili, Orati, Akileu, Menalk, Augustin, Saturn, Plini, Thirs, Kasi, Korneli...* edo *Melibeu, Arakintu, Poliu, Alejandri, Laktantiu, Argu, Hesiodu, Varu, Silenu, Parnasu, Prometeu, Serviu...*); d. Olabide eta Zaitegiren antzera, orain dela mila edo bi mila urte izen hauek hartuko zuketzen itxura ematen zaie (*Koduru < Codrus, Alapesibeu < Alpheisiboeus, Kerete < Creta, Menasilau < Mnasylyus, Porometeu < Prometheus, Askara < Ascra, Sopokel < Sophocles, Keremona < Cremona...*); e. bestelakoak eta, hauen artean azpimultzo gisa, frantsesak eragindakoak (*Iobe, Marti...* eta seguruenik frantsesaren arabera *Kitore < Cytorus, Delie < Delia, Epire < Epirus...*). Grafia hutsa baldin bada kontuan hartzen duguna, irizpide eza bera aurkitzen dugu, eta askotan gertatzen da izen berbera bi edo hiru era desberdinetan agertzea: *ca, co, cu > ka, ko, ku* izaten da (*Kasi, Korneli, Kumas...*), baina *ce, ci* batzuetan *ke, ki* da baina beste batzuetan *ze, zi* (*Keres, Eskiti...* baina *Zerberus, Trazi...*); *th, ph, ch, rh* batzuetan *t, p* edo *f, k, r* izaten da (*Tetis, Ripeo* eta *Dafni, Akiles, Pirre...*) eta beste batzuetan *th, ph, -kh* ez dut aurkitzen—, *rh* (*Thirs, Daphni, Rhodope...*); *i* kontsonantea bai *i* bai *j* baten bitartez jaso daiteke (*Jupiter* eta *Iupiter, June* eta *Lunon...*); *qu* beti *k* da (*Kirinus...*); hitz hasierako *r*- oso izen ezagunetan bakarrik bihurtzen da *err*- (*Erroma* eta *Erromul* bakarrik, dakidalarik); hitz hasierako *s* gehi kontsonante ia beti *es*- bilakatzen da (*Eskipion* baina, kasu bakarra, *Styx...*); *-ti-* gorde egiten da beti (*Orati...*); *v* mantendu egin daiteke baina baita euskal grafia arruntera pasatu ere (*Venus* baina *Oktabi...*); *y* batzuetan gorde egiten da eta beste batzuetan *i* bihurtu (*Hybla* baina *Titir...*); geminatuak ez ditu ia inoiz gordetzen (*Amarili* baina *Aminnee...*); *ae, oe > e*, baina *ez* beti (*Kesar, Melibeu* baina *Aigipto* inoiz...). Ez dut uste esateko beharrik dagoenik kaos honetan dozenaka zenbatzen direla hutsak: adjektiboetatik gaizki eratorritako izen bereziak («Puni-ko leoiak», «Retika-ko ardoa», «Rodia-ko mama»... ez dira behin ere existitu), etab.; hutsen tipologia zehatzago bat hala nola izen berezi hauek erakusten dituzten arazoei buruzko xehetasun gehiago nahi lukeenak nire 1992ko aipatu lan horretara jo dezake (xl-xlvi).

ezaugarri txikiena, gorago azpimarratu dudan bezala, eta ezagunak dira hau baino pisuagoak ziren kontuetan haiek denek zituzten iritzi batu samarrak —euskarari berari buruzkoak, politikari buruzkoak eta, esateak gehiegi badirudi ere, giza bizitzari berari buruzkoak—. *Euzko gogoa*-ren orrialdeetan eta, oro har, *Euzko gogoa*-ren inguruan antzinateko klasikoak itzultzeko modu bat gauzatzen da, hau da, klasikoak euskal mundutik ikusteko eta erabiltzeko modu bat. Hauek izan ziren neurri handi batean berria zen modu haren ordezkariak, nahiz eta ez denek aldizkarian argitaratu beren lanak: Orixe bera maixu gisa, Ametzaga, aita Onaindia (besteengandik apur bat berezia apika) eta Jokin Zaitegi (paradoxa badirudi ere, heterodoxoena era honetako kontuetan); baina Ibiñagabeitia da, nire ustean, euskal literaturarekiko eta orobat antzinateko klasikoekiko ideologia hori garbien ordezkatzeko duena.⁴⁴ Bere buruaren hain kontzientzia argia zuen habia hartan, beraz, gauzak modu eta tankera berezian egiten ziren: hortik, zati batean bederen, Ibiñagabeitiak Virgilioren *Bukolikak* itzuli izana bere itzulpenetik urrutiegi ez zegoen Miangolarrarena oztopotzat hartu gabe.⁴⁵

* * *

Virgilioren euskal bizia ez da, bada, hain laburra izan, euskarazko literaturaren neurrietarako behinik behin; ezta hain apala ere: orri hauetan aipatu diren izenak ez dira euskal letretako ezezagunenak. *Eneida* ez da hemen hizpide izan: euskal itzulpen oso bakarra dago —Onaindiarena—, aita Patxi Etxeberrriak lehenengo liburuaren seihun bat bertso baino ez zituelako itzuli, dakidalarik behintzat. *Bukoliken* arrakasta *Georgikena* edo *Eneidarena* baino askozaz handiagoa izan da: berez ez da harritzekoa, hizkuntza guztietan —dakidanaren arabera— *Bukolikak* —baina baita *Georgikak* ere, gurean ez bezala— sarriago itzuli direlako *Eneida* baino, batez ere XXgarren mende hau baino lehenagokoetan. Virgilioren obra laburrena izateak zerikusirik eduki du honetan: Ibiñagabeitiak, adibidez, aitortu egiten du *Euzko-gogoa*-rako egin zuen

(44) Orixe bizirik zirauen maixu handiena zen harentzat, inoiz haserrealdiren bat izan bazuten ere: gogoratu, esaterako, *Maita-bidea*-ren ingurukoak edo —hau berriz errieta txiki bat baino ez— «Ezinbestean» izeneko artikulua (*Gernika*, 23, 1953, orain idazlan guztien edizioan, III, 954-955). Guatemalatik Parisa igorritako karta batean (1950eko abenduaren 4an) zera diotso, Labaienek eta «andra argi ta Jaungoikozko batek», bakoitza bere aldetik, esan diotela Ibiñagabeitiaren zerbait irakurtzean noizbait pentsatu izan dutela Orixe bera ari zirela leitzen. Eta Orixe ere horrekin bat dator: «Bitzu oiei baño lenago neuri gogoak emon eustan idazketan nire antza dozula. Beste iñok ez. Zer dozu ninerik? Itzak? Ez. Esamaña? Ez, beste ikasle batzuk baño geiago. Zer beraz? Askozaz barrurago dagon zerbait. Zure lerro batzutan neuk egiñak irakurten diñardudala irudietan yata. Zetan daukozu, beraz nire antza? Biotzaro edo *temperamento* dalako orretan».

(45) *Georgiketako* lerro gutxi batzuk bazeuden, ezaguna denez, Orixek itzulita (*Georg.* III, 75-88), eta aipatu egiten du Ibiñagabeitiak itzulpen hau 1966ko liburuaren hitzaurrean. Orixerena, hitz neurtuz eginda, *tour de force* huts eta osoa da. Horra heltzen denean Ibiñagabeitia —maisuren omenez nonbait— Orixerena jasotzen saiatzan da: honek bertsoan emandakoa hitz lauz ipini eta hitz gutxi batzuk garaiko erara aldatu baino ez du egiten; nahikoa da bi testuak elkarren ondoan ipintzea honetaz jabetzeko, eta ez naiz honetan luzatuko (xehetasun gehiagorako ikus I. Ruiz Arzalluz, «El metro en las traducciones...», 55-62 eta Id., «Sarrera», xlvii, 43. oh.). Orixeren itzulpena gipuzkerazko *Jesusen Biotzaren deya* aldizkarian argitaratu zen lehenengo aldiz «Zaldia» izenburuarekin (1919, 123 orrialdean); gero *Euskaldunak. Poema eta olerki guziak* liburuan ere atera zen (Donostia 1972, 595-596); orain idazlan guztien edizioan irakur daiteke (II, 20-21).

hitzaurrearen hasieran bertan: «Bergili-ren bukolikatan murgildu nintzan aren idazlanetatik labur ta txukunenak diralako». Baina, zalantzarik gabe, honetan ere berezia da euskal itzulpenen historia. Esaterako, zenbait eklogatan agertzen diren artzainen arteko demek euskal bertsolarienekin izan dezaketen antzak arrakasta honetan parte handia izan duelakoan nago –bai gutxienez Iturriagaren kasuan eta Miangolarrarenean–. *Bukoliken* ustezko apaltasuna ere tartean dateke: ez dira alferrik *genus humile* delakoan sailkatu, euskal letren orain arteko egoerari hain egoki datorkion apaltasuna hain zuzen ere. Eta beharbada ez da guzti honetatik urruti egon euskaldunek izan duten beren buruen irudi mitikoa: aukera *Bukoliketako* artzainen, euskaldunarentzat arrotza den *Georgiketako* ikuspegiaren eta *Eneidako* gudarien artean baldin bazegoen, ulertzekoa da lehenengoak izatea hurren ikusi zituztenak.

bia ido á Roma en busca de su libertad, la qual no pudo conseguir sino siendo ya viejo. Compuso esta Ecloga Virgilio á los 29 años de su edad, y 713 de la fundacion de Roma.

MELIBŒUS.

Tityre, tu patulæ ¹ recubans sub tegmine fagi
 Sylvestrem tenui musam meditaris ² avenâ ³:
 Nos patriæ fines ⁴ & dulcia linquimus arva,
 Nos patriam fugimus ⁵; tu, Tityre, lentus ⁶ in umbra
 Formosam resonare doces Amaryllida Sylvas.
 T. O Melibæe, Deus ⁷ nobis hæc otia fecit ⁸. —
 Namque erit mihi semper Deus, illius aram
 Sæpe tener nostris ab ovilibus imbuet ⁹ agnus.
 Ille meas errare ¹⁰ boves, ut cernis, & ipsum
 Ludere ¹¹ quæ velem calamo ¹² permisit agresti.
 M. Non equidem invideo, miror magis: undique totis,
 Usque adeo turbatur ¹³ agris. En ipse capellas

¹ Patulæ: Frondosa.

² Sylvestrem musam meditaris: Estás cantando tonadas Pastoriles.

³ Avena: Es una especie de pito, que se llamaba tambien en latin stipula, calamus, arundo, buxus, fistula, tibia.

⁴ Nos patriæ fines: No por voluntad nuestra, sino forzados por la violencia de los agresores.

⁵ Patriam fugimus: Salmos desterrados.

⁶ Lentus: Ocioso, á plazer, sin cuidado.

⁷ Deus: Octaviano Augusto.

⁸ Otia fecit: Es el autor,

la causa de esta mi paz, seguridad y sosiego.

⁹ Imbuet: Bañará con su sangre.

¹⁰ Errare: Que anduviesen libres, sueltas.

¹¹ Et ipsum ludere: Que yo mismo me divirtiese en componer, y cantar versos.

¹² Calamo agresti: Lo mismo que tenui avena: y alude al estilo humilde y llano que piden los versos bucolicos.

¹³ Usque adeo turbatur:

Es tanta la confusion y llanto en toda esta comarca, que me admira de verte á tí solo tan sossegado y contento.

